पुंडलीक नायक

मूल्य

मोल : आठ रुपये

K. Gokuldas Prabhu,
CORPORATION BANK
No. 250 Brough Road,
ERODE - 638001.

27.2.82

स्व. नरसिंह दामोदर नायक स्मारक पुस्तक : १

मुठय

[कथा]

* * *

पुंडलीक नारायण नायक

* * *

सेवा समिती प्रकाशन

सेवा समिती प्रकाशन : १

पयली खेप : १९७७

© पुंडलीक ना. नायक

मोल : आठ रुपया

उजवाडावपी :
विश्वनाथ प्रभु लंवदो
सेवा समिती
मडगांव-गोंय
४०३६०१

छापपी :
य. गो. जोशी
आनंद मुद्रणालय
१५२३. सदाशिव
पुणे ४११०३०

पयलीं उतरां

आमच्या गोंयांत शाळेंत कोंकणी शिकप कांय वरसां पयलीं विचित्र-शें दिसतालें. हांशाकूय म्हारग जातालें. शाळेंत शिकप ती मराठीच असो कितें-सो सगळयांचो समज आशिल्लो.

म्हजें शिक्षण सुरू जालें मडगांवचे सेवा समितिचे आदर्श शाळेंत. आमची ही शाळा सगळया अर्थान मडगांवांतली एक आदर्श शाळा आशिल्ली. थंय म्हाका हेर विशयां बरोबर कोंकणीय शिकची पडिल्ली. सेवा समितिचे संस्थापक स्व. नरसिंह दामोदर नायक हांणीं 'कोंकणींत पुस्तक तयार जायना फुडें आपुण तें आपले शाळेंत लायतां' अशें कोंकणी चळवळिचे महर्षि स्व. वामनबाब वर्दे वालावलीकार (म्हळयार, शणै गोंयबाब) हांकां उतर दिल्लें. (पळेयात : शणै गोंयबाबांली एक चीट, जी ह्या पुस्तकांत दिल्या.) त्या उतराक पाळो दिवन आमचे आदर्श शाळेंत कोंकणी हो विशय शिकोवपाक सुरवात जाल्ली. सांजचो हांव घरा परततालों तेन्ना बाकिच्या शाळेंतले भुरगे म्हजीं फकाणां मारताले : 'आंवंय, आंवंय, कोंकणी म्हुण शिकतात ? ती आमकां येता.'

आयज येवजितां तेन्ना, कोंकणिची चळवळ म्हज्या भुरगेपणांत खंय आशिल्ली, ती आयज खंय पावल्या हें म्हाका दिश्टी पडटा आनी जितलें अजाप जाता तितलीच मनांत भितर खोसूय भोगता.

कोंकणीक 'भास' म्हुण मान्यताय जोडून घेवपाक कोंकणी-भक्तांक खूब त्रास सोंसचे पडल्यात. खूब तपश्चर्या करची पडल्या.

तांची ही तपश्चर्या आयज फळाक आयल्या.

कोंकणिचे साहित्य-निर्मणेचो जो वावर आयज चल्ला ताका थोडो-भोव आमचोय हातभार लागचो ह्या हावेसान सेवा समितीन पोरूं वरसा एक निर्णय घेतलो : वरसांतल्यान एक कोंकणी पुस्तक छापपाचो आनी तें सेवा समितिचे संस्थापक स्व. नरसिंह दामोदर नायक हांच्या उगडासाक ओंपपाचो.

त्या प्रमाण आयज हें पयलें पुस्तक-भौ. पुंडलीक नारायण नायक हांच्या कथांचें-आमी वाचप्यांच्या हातांत अत्यंत भक्तिभावान आनी तितलेच नमळायेन दवरतांत.

पुंडलीक नायक हे ल्हान पिरायेर व्हड नामना जोडिल्ले तरणे पिळगेंतले एक बरपी. लक्ष्मणराव सरदेसायांसारक्या जेस्ट आनी स्रेस्ट साहित्यिकाचो तांकां मनापसून आशिर्वाद मेळ्ळा. तांचे पसून कोंकणी समाज केद्यो व्हड उमेदी बाळगून आसा हेंच हाचे वयल्यान दिसून येता. तांची आनी तांच्यासारक्या हेर नव्या कोंकणी बरप्यांची सेवा करपाची संद सेवा समितीक मेळूं.

मोहनदास नायक

गोमन्तस्थळ,
१२, चित्तरंजन रोड,
विले पार्ले.
८-१०-१९५०.

श्रीमानेमत नरसिंहराव नायक,

तुमकां साष्टांग नमस्कार. तुमचें २८ सेप्तेंबाचें पत्र ५ ऑक्तुबाक मेळ्ळें. ~~[illegible]~~ तशींच तुमकां आपाणचीं दोन पत्रांय मेळ्ळीं. हीं पत्रां वाचून पळोवन ~~[illegible]~~ समाधान भोगलें.

श्री. काशीनाथबाबांनीं मिळेय उजवाडा हाडिल्लें कोंकणी पैलें पुस्तक तुमगेलें नळयं-सांकेत बिलौक जापर्चं ~~[illegible]~~ पर्वेश खोजुस जालो. बावळकार सावंतानीं तें जावंक तुमी जो येत्न करतात तांतूत तुमकां येस मेळ्ळें हाचेर दुकाव ना. श्री. काशीनाथबाबा भशेन तुमीय आवै-भाशेच्या सेवेक तन-मन-धन खर्चून पोटतिडकेन वावुरतात हें पळेवन तिच्या भाग्याचे दीस लागीं पावल्यात ~~[illegible]~~ अशें म्हणूंक पावता. तुमींय जे कोण गोंयकार कोंकणी भाशे आड ~~[illegible]~~ बोवाळ करतात ते अजाणपणान करतात दिसता. तांची अपुर्बुद्ध थंय नाका. तांकां आपणालें खरेलें हित समजताकूच तेय कोंकणी भाशेच्या सेवेक आपशींच लागतले. तांणीं कोंकणी आड चळेवल्ल्या चळवळीची ~~[illegible]~~ खबर हांगा आयल्या आगाक कळ्ळ्या. २२ अगोस्ताच्या बोळेरींत गणतेची कोंकणी पत्रकां नवे लिखेंत म्हणपार पेडणें, सत्तरी, फोंडें, सांबदी, सांगें, केपें आनी काणकोण ~~[illegible]~~ म्हालांनीं वांटपाची मोंडणी सरकारान केल्या तीय आमकां समजल्या. हे मांडणेन जितें नुकसाण जाता तें समजना. ~~[illegible]~~ हिंदूक हीं पत्रकां रोमी लिपींत नाकात आसल्यार देवनागरी लिपींत छापून काडूंक सरकाराक केन्ना मागणी करची. तीं मराठींतल्यान छापूंक जाता हो हट हिंदूंनीं किंजाक धरचो? कोंकणी भास निंदून मराठी भास वेर काडूंक लोकां नामर दिसना कोंकणी भास ते आवैच्या गर्भांतल्यान शिकून येतात आनी मराठी -

भास ते अडेचे जिरतात. अशें आसतांना, कोंकणिचो जीव ते किल्लाक येंवक सोदतात? आमगेल्या गोंयांतूय हें असलें आतां-प्यालतेपण दिशी पडटा. संवसारांत दुसरे खैंचेय कडेन, दिशी पडना.

कोंकणी भाशेच्या अभिमान्यांगेर आंकडो. सदीं पुणिक थोडो आसलो, तरी पुणून सगळे गडगंज दुस्वेली तांगेल्या माथ्यार आसता. ~~[illegible]~~ म्हणटकूच, तिचे अठ दिसांनीय राजकर्णी आनी केदोय बोयारू आजे तरी तो पुरस्कूट उपकारा पडचो ना हांवें आमकां सगळेपण आसा. आनी जिकेतात.

तुमको बरें मागून आनी आपलें आमुचा चिंतन,

तुमचेच,
बाबे पा. र. प. बा.

वळख

पुंडलीक नायक भौसांतलो. भौसाचो. काल मेरेन जो लोक वयल्या वर्गांतल्य लोकांच्या पांयां पोंदा चिड्डल्लो माड्डल्लो तांचो प्रतिनिधी. तांच्यो युगां–युगांच्यो व्यथा, दुख्खां, खतखते तश्योच आशा–आकांक्षा हांकां वाचा फोडूंक बरपी भौसांतलोच आसूंक जाय आशिल्लो. आयजवेर तसो कोणूच गोंयांत उदेवंकूच नाशिल्लो. तो पयलेच खेपे पुंडलिकाच्या रुपान उदेला.

पुंडलिकाच्यो कथा वाचतकूच तो परिपक्व बुद्दिचो, मॅच्युरिटी आशिल्लो बरपी अशेंच मत्त जाता. ताचें मन भोव संस्कारी. तें उतरा कणकणीं उकतें जाता. ताच्या कथांतल्यान जे गाढ संस्कार परमळून पातळटात ते ताका खंय मेळ्ळे, कशे मेळ्ळे, हो प्रस्न ताच्यो कथा वाचतकच म्हज्या मुखार उबो रावता.

पुंडलीक पंचवीस सव्वीस वरसांचे पिरायेचो. कांय वरसां पयलीं तो आपल्यो कथा घेवन म्हजेकडेन आयिल्लो, छापच्यो काय ना हें विचारपा खातीर. हांवें त्यो कथा वाचल्यो आनी ताका म्हळें : “ मात लेगीत अनमन नासतना त बरयता तें छापूंक दी. तूं एक व्हड बरपी जातलो. ” हें एक शंबर नुंबरी भांगर अशें म्हजें मत्त जाल्लें.

हेच पिरायेर हांव मराठींतल्यान कथा बरोवपाक लागिल्लों. म्हज्या कथांची महाराष्ट्रांत खूब तोखणाय जाल्ली. मराठी टिकाकारूय म्हजी सुमारा भायर तुस्त करताले. पुण पुंडलिकाच्यो ह्यो कथा वाचून म्हाका आतां दिसता, ताच्यांत जे कांय मोलादीक गूण आसात ते म्हज्या कथांनी नाशिल्ले. देखुनूच हांव म्हणटां कि पुंडलीक हो भारतीय कथा साइत्याचो खरो प्रतिनिधी. कोंकणींतल्या कथा साइत्याकूच न्हय तर पुराय भारती कथा साइत्याक काय वरसांनी ताच्या कथांक लागून नवें तेज येतलें.

पुंडलिकाचे प्रतिभेचें वैशिश्टय म्हळयार ताची आगळी वेगळी मुळावी नदर. ही नदर जंय पडटा तो आंवाट उलोवंक लागता. झाडां–पेडां किटकिटूंक लागतात. तरेक तरा रंगांनी आनी सुरांनी सैम नाचूंक लागता. आनी एका नव्या तेजाचो शिंवर सगळे कडेन पडटा. मारूतीन खंय जल्माक येना फुडें

सुर्याचेर झेप घेतिल्ली. तीच गत्त पुंडलिकाचे नदरेची. ती पोन्न्यांत नवें सोदता. नव्याक नवो अर्थ आनी आशय दिता.

तंत्राच्या ध्यासान पुंडलीक आकुळपिकूळ जाल्लो दिसना. गोंयचे चड–शे सगलेच मराठी कथाकार तंत्राच्या मृगजळा फाटल्यान धांविल्ले दिश्टी पडटात. तंत्र म्हळयारूच कथा अशें तांकां दिसता जावंये. पुंडलिकाक तशें दिसना. तो तंत्रा परस कथेच्या बाकिच्या आंगांक म्हत्त्व दिता. ताची नदर मुळात्री–ओरिजिनल–जाल्ल्यान ती आपले भुंयेकडेन पयलीं पळेता. तिका केळयता, तिका भायर हेडचें पडना. आनी मागीर आपलें शेत, कुळागार, बैल, शेतकामती, खोंपूट हातुंतूच तिका कथेचे विशय मेळटात. कथा बरोवपाक पुंडलिकाक कथानक लागना. तकलेक शीण दिवन कथेचें तंत्र उबें करपाची गरज भासना. क्लायमॅक्स आनी ॲन्टी क्लायमॅक्स ताका सोदचे पडनात. ज्ञानेश्वर सांगत वता तसो पुंडलीक बरयत वता. तेन्ना आपशींच रस निर्माण जाता. एकाद दुकलो प्रसंग–तोय सादो, ड्रॅमॅटीक न्हय असो–ताका पुरो जाता. पुण बरयता तातूंत रोस थगथपता. निखट्या वातावरणाचें वर्णन केलें जाल्यारूय तें वाचप्याचें मन ओडून व्हरता. ताची नदर वयल्या वयल्या थराचेर चड वेळ थिरावना, ती खोलायेंत देवता आनी वेगळें वेगळे थर हुंपीत मनशाच्या काळजाच्या तळामेरेन वता. ह्याच तळांत मोतयां शिपडलेलीं आसतात. साइत्यांतलीं रत्नां सत्यां आनी तत्त्वां तीं हींच, ह्या तळामेरेन पावपी भाग्यवंत बरपी खुबूच थोडे. चडशे सगळे वयल्याच थराचेर घुटमळटात; घुस्मट्टात—पिराय सोंपत आयली तरूय.

पुंडलिकान तंत्राचे भानगडींतूच पडचें न्हय. प्रतिभावंत साइत्यीक जें बरयता तातुंतल्यानूच तंत्र भायर सरता. त्या भायर काळा प्रमाण तंत्र बदलत आसता. आयचें फाल्यां उरना. मंत्र मात थीर आसतात. तशें नाशिल्लें जाल्यार टॉलस्टॉयच्यो कथा केन्ना मरून वतल्यो आशिल्ल्यो. पुण त्यो अजरंवर उल्ल्यात. कथेचें तंत्र बदल्लें तरूय ताच्यो कथा अजून जिव्यो आसात. मंत्राकडेन दुर्लक्ष करून तंत्राक नाका जाल्लें म्हत्त्व दितात ते अप्रबुद्ध टिकाकार. आदले मुस्तींतले रुशी मंत्रच दिताले. तंत्राच्या जंवजाळांत पडनाशिल्ले. बरें, प्रतिभावंत बरप्याचें तंत्र तरी सदांच एक खंय उरता ? ताची नदर जशी जशी वाडत वता तशें–तशें ताचें तंत्रूय बदलता. नदर जितली गूढ आनी गाढ तशी ताची शैलीय बदलता. पुंडलिका सारक्या बरप्याक–जातिवंत बरप्याक-म्हजी सांगणी अशी कि ताणें

संवसारांतलें श्रेश्ट साइत्य वाचून पळोवचें, अभ्यासचें, ताची नदर आपशींच विस्तारतली. मळबा येदी जावन सगळें स्थिरचर ती वेंगेंत घेतली. आमचें जिवीत ल्हान. अणभव थोडे. अनुभूती त्याय परस थोडयो. संवसारांतलें श्रेश्ट साइत्य वाचतकूच आमी ल्हान उरचेनात. विश्वात्मक आनी शाश्वत अशें कितें तरी आमच्यांत फुलूंक लागतलें. मागीर परंपरा, नीत, समाजीक सत्यां सगळीं वयर सकयल जातलीं आनी शाश्वताचे वेगळे नदरेंतल्यान आमकां आमच्या भोंवतणच्या जिविताचे प्रस्न दिश्टी पडूंक लागतले. ‘आमकां’ म्हळयार सगळयांक न्हय. जांचो पिंड खऱ्या कळावंताचो तांकां. हेर बरपी अळंकारांचेर, रंगांचेर, गंधांचेर, रुपाचेर, शृंगाराचेर आनी उतरांचेर भाळटात, तेजाचेर न्हय. कवाथ्यान आपूण फुडें कसो वाडटलों—शेकानशेक काय वांकडो—ह्या हुसक्यांत पडचें न्हय. ताणें फकत जमनींतलें सारें ओडून घेवचें; माती, गोबोर, शेण, मूत, मीठ, चिखोल बी जें जें जमनिच्या पोटांत मेळटा तें घेवन वाडत रावचें. एक दीस तो माड जावन नाल्लांच्यो कुचकुचीत पेंडी दितलो. गोंयच्या नव्या बरप्यांनी आपली भूंय आनी आपली भास सोडची न्हय. प्रतिभा भूंयभाशेच्या वातावरणांतूच पसवता. काळाकारांनीं हें सत्य नदरे आड करचें न्हय.

पुंडलीक मराठींतूय बरयता. थंय तो ल्हान गिड्डो-सो दिसता. कोंकणींत बरयता तेन्ना मात तो म्हारथी कसो दिसूंक लागता. ताची प्रतिभा फुलता, परमळटा ती कोंकणींतल्यानूच.

मंत्र साध्य करपाच्या यत्नांक नव्या बरप्यांनी मुजरत लागचें. मंत्र म्हळयार तेजाचे उत्फर्कें. सामर्थ्य ना थंय तेज ना. आदल्या रुशिंकडेन सत्या नाशिल्ली, वैभवूय नाशिल्लें. पुण ताचें सामर्थ्य आकांताचें आसतालें. तेज हें पर्सनालिटींतल्यान भायर सरता. पर्सनालिटी होच साइत्याचे प्रेरणेचो झरो. मराठींतल्या खूब थोडया साइत्यिकांक हें समजलां; तेंय वयले वयर. फकत बुद्दीक. हाका लागून जांकां लोक व्हड कवी आनी लेखक म्हुण मानतात ते भितल्ल्यान वाडिल्ले नासतात. कित्याक, तांणी साइत्याच्या मंत्राकडेन फाट केल्ली आसता. सुवार्थ आनी हो मंत्र हांकां पडना. तेजाची आनी सामर्थ्याची जो उपासना करता ताका सुवार्थाकडेन फाट करचीच पडटा. वेव्हारांत तो अपेशी थरता. कोंकणी बरोवप्यांनी हें लक्षांत दवरचें आनी लोकीक सुवार्था परस वा वेव्हारी यशा परस आपली पर्सनालिटी घडोवपाच्या यत्नाक लागचें. तेन्नाच तांच्या

बरपांत तेज येतलें. मागीर हें बरप कोंकणी सारके केदेय ल्हान भाशेंत बरयल्लें आसू, तें विश्वात्मक जातलें.

पुंडलिकाची नदर ओरिजिनल. देखून ताका वचत थंय कथेचीं बियां दिसूंक लागतात. पुण निखटी ओरिजिनल नदर आसली म्हुण भागना. व्हीजन जाय, दिव्य नदर जाय. ‘थीम’ दिसप हें कठीण खरेंच. पुण तिका आकार दिवन तिच्यांतल्यान जित्री तट्टटीत मुर्त घडोवप हें ताच्याकूय कठीण. ही मुर्त घडयता आसतना जी प्रक्रिया घडटा तिचोच थोडो विचार हांव हांगां करूंक सोदतां.

पुंडलिकाच्या कथांचो म्हज्या मनांत भल्लो तो पयलो गूण म्हळयार कथेचें वातावरण तयार करपाची ताची तांक. कांय कथाकार कथेचो बॅकग्राऊंड म्हुण वातावरण रंगयतात पुण तें कथानका पसून वेगळें आसता; सामकेंच वेगळें दिसता. वातावरणा खातीर जोडिल्लीं सैमाचीं वर्णनां काडून उडयलीं जाल्यारूय कथेक बादा येना. पुंडलिकाचे बाबतींत तशें घडना. ताच्या कथांचें वातावरण हें कथांच्या बाकिच्या आंगांनी इतलें भरसून गेल्लें आसता कि तें वेगळें काडुंकूच येना. तरा तरा रंगांचे पोड एकठांय विणून कारागिरान एक सुंदर लुगट तयार करचें तशें पुंडलिकाचें वातावरण ताच्या कथांच्या सगळया आंगांनी भरसून एकरूप एकजीव जाल्लें दिसता. हें वातावरण गाळ्ळें जाल्यार ताचे कथेंतल्या प्रसंगाक अर्थ आनी म्हत्त्व उरना. असलें हें वातावरण तयार करता आसतना पुंडलीक झाडा-पेडांचो, उदकापाटांचो, सावळयांचो, उजवाडाचो आनी काळखाचो, गोरवांचो आनी राखण्याचो, शेतांतल्या चिखलाचो—ल्हान व्हड कितल्याश्याच गजालिंचो सर्रास वापर करता. हें पळोवन अशें दिसता कि एक प्रतिभावंत संगीतकार (Maestro) आपल्या मुखार दवल्लेल्या शेंकडयांनी वाद्यांच्या सुरांतसून एक नवी आनी आगळीच ‘चीज’ घडयता. पुंडलिकाची खंयचीय कथा वाचात, तुमचेर ह्या वातावरणाची भुरळ पडटली. ‘हार’ ही माणकुलीच कथा घेयात. हे कथेंत प्रसंग आसा तो एकूच. कथेचे अखेरीक तिचो नायक—एक कुळवाडी जुवान भिवाच्या कुळागारांत वचून मोन्यानी ताच्या हुजिरूच पाटाचें उदक आपल्या कुळागाराक लायता. ह्या प्रसंगाचो पुराय परिणाम आधारून उरता तो कुळागाराचें, त्या कुळवाडयाचें आनी भिवाचें केल्ल्या बारिकसाणी सयत वर्णनाचेर. ‘वळ’ ही कथा घेयात. हे कथेक थीम अशी कांयच ना. आसा तें गांवांतल्या गोरवां राखण्याचें आडांगपण. पुण

कथेंतल्या वातावरणांत तांच्या आडांगपणांक आनी अवचिन्नपणाक एक सामान्य भायली चकचकसाण येता. ‘ पारज ’ हे कथेंतलें वातावरण तर अप्रतीम जालां. जांणी गोंयच्या कुळागारांत कांय दीस साल्ल्यात तांकां हें सगळें चित्रण वाचून आपूण कुळागारांतूच आसां काय कितें, अशें दिसलेबगर रावचें ना. पुंडलिकाच्या वातावरणांत पाल्हाळ ना. रंगांचें भडकपण ना. थोडयाच उतरांनी तो त्या त्या वाटाराचें, तातुंतल्या सगळया हालचालिचें आनी गजालिचें चित्रण उबें करता.

‘ मरण इतलें सुन्दर आसता ’ हे कथेतलें मेल्ल्या कुत्र्याचें वर्णन इतले बारिकसाणीन ताणें केलां कि तो कुत्रो आमचे नदरे मुखावेलो हालना. तशेंच त्या आसमंताचें वर्णन : “ आयज भर दनपरां मार्गार आसा एक सुण्याचो पेटो. मार्गाचे बरेच कुशीक आसा. ना जाल्यार येन्ना गाडये खाला पडून ताची चटणी जातली आसली. तशें घडिल्लें जाल्यार गाडयेचो ड्रायव्हर ब्रेकूय दामचो नाशिल्लो. ताचे सुंदर तकलेचो आवाज कट्टी चिड्डुंवची तसो जातलो आसलो. माक्नाच्या खरखऱ्या आवाजांत भरसतलो आसलो. ताच्या दोळयांच्यो मुंडळयो भायर लांबतल्यो आसल्यो. पोट चिरतलें आसलें. भितरसून नाजूक आंतकडयो भायर सरतल्यो आसल्यो. तव्याचेर तळिल्ल्या प्रमाण डांबरी मार्गार भाजून वतल्यो आसल्यो. बरी मोडून जमनीभरवण जातल्यो आसल्यो. धवे धवे ल्हंवेचेर रगताचे दाग पडटले आसले. चारूय दावखुलांचीं नाखटां गळून पडटलीं आसलीं. कितल्याश्याच गाडयांची चक्रां भोंवून हुमऱ्यार पातळ्ळेल्या पांयपुसण्यावरी ताची गत्त जातली आसली. पुण तशें कांय घडूंक नासलें. तो सुण्याचो पेटो दावकुलां तायट करून मार्गा कुशीक निश्चेश्ट पातळ्ळेलो. अर्थात मरून.

हांव बरोंच मुखार पावलों तरीय तो पेटो मैलाच्या फातरां सारको मदीं मदीं दिसपाक लागलो. इतलो सोबीत पेटो ! जितेपणी तो निस्संशय विद्रूप दिसूंक जाय. हांवें तसो ताका पळोवंक ना. पुण जितेपणिच्यो ताच्यो यातना म्हज्या दोळयां सामकार उब्यो जाल्यो. बऱ्याच दिसांचो उपाशीं आसुंये. क्यांव क्यांव करून हुयेली माल्ल्या जावंये. मार्गाचे हे कडे वेल्यान ते कडेर धांवला जावंये–माथ्यावयर रखरखीत वोत आनी पांयां खाला रखरखीत तापिल्ली कायल हाका लागून ताच्या गुबगुबीत तळव्यांक फोड आयल्यात जावंये. जीब चाटून सोंड वयर उबारतना ताच्या दोळयां मुखार काजुले लिखलिखल्यात जावंये. खूब फावटीं गाडये खाला सांपडपाचो तो वाटावला जावंये. आनी निमाणो हुस्कार सोडून

मार्गांकुशीक सासणाचो कोसळ्ळा जावंये. ”

हे कथेचें सगळेंच वातावरण absurd theory क धरून आसा. पुंडलिकान absurd कथा-नवलकथा वाचल्यात काय ना, म्हाका खबर ना; पुण जें वातावरण रंगयलां तें ते जातिचें. त्या पांवडयाचें. दामोदर मावज्याची ‘ मरण येना म्हुण ’ ही कथाय असलेंच वातावरण रंगोवन बरयल्ली.

पुंडलिकाचें आनीक एक वैशिश्टय म्हळयार ताचें व्यक्तिचित्रण. व्यवहारांत दोग मनीस सारके नासतात. एक–एक मनीस रुपा–गुणान वेगळो आसता. ताच्या उलोवपांतलें, चालीतलें, चलणुकेंतलें वेगळेंपण नियाळून तो मनीस साइत्यांत उबो करप हाका दोन गजालिंची गरज आसता. एकः नियाळणी, निरिक्षण–ऑब्झर्वेशन आनी दुसरी : सहानुभूति, आपलेपण–‘ ह्यूमन सिंपाथी. ’ पुंडलिकाच्या आंगांत ह्यो दोनूय गजाली फावो त्या प्रमाणांत दिसून येतात. देखुनूच ताचे कथेंतलीं मनशां जिवीं– तट्टटीत दिसतात. ‘ हार ’ हे कथेंतलो कुळवाडी घेयात वा ‘ वळख ’ हे कथेंतलो ड्रायव्हर काजूलो आनी जागेर तो जेवंक वता ताचो ल्हान भुरगो दादा पळयात. हांचे सभाव इतले उफेवन दिसतात कि तांचें चित्रण वाचून जातकच वाचप्याक दिसता, आपणें असले भोळे भावडे जीव खंय तरी पळेल्यात. ‘ भिकारो ’ हे कथेंतलो भुरगोय असोच जिव्या तट्टटीत भुरग्या सारको उबो केला. आनी मागीर निमाणें, कथेचो अंत जाता थंय कथाकारान म्हळां : ‘ फुडल्या वरसा, ताच्या फुडल्या वरसा अनंताची पालखी वेन्यांसावन येतली. गर्नेल, बाण सुरसुरतले, धोल ताशे वाजतले, पालखी सावय पावतली. गोंयडया कडल्या तोरना पोंदा थांबतली. सगळे विधी यथासांग जातले. पुण वरसा सारको एक भिकारो पालखे पोंदच्यान वचचो ना. ’

‘ कासय ’ ही कथा एक रूपक. जिवितावेलें एक भाश्य. कासयेक देव मानून तिची पुजा करपी वासू भुरग्यांचे अन्नावीण चलिल्ले तळमळे पळोवन तिका आपल्याच हातांनी चिरप्याक विकता. कथेंतलो हो आशय लक्षांत येना फुडें वाचप्याच्या मनांत वीज जोगलावता. जीं तत्त्वां आनी सत्यां आमी पुजतात तींच पोटाखातीर विकपाचो प्रसंग मनशाचेर येता हें केदें व्हडलें सत्य कितल्या सादेपणान हे कथेंत पुंडलिकान सांगलां ! ‘ काणी एका माजराची ’ हे कथेंतूय असोच आशय भल्ला. मनीस आपल्याच सुखा खातीर राखेस जावन आपलेंच भुरगें ना करता हो तो आशय. पांच–स कथा हे तरेच्यो ताणें बरयल्यात.

‘ बळार ’ , ‘ काणी एका माजराची ’ हयो कथा तत्त्वगिन्यान उलयतात. निकतेंच जल्माक आयिल्लें भुरगें पुर्व–जल्माचें तप पदराक बांदून आयिल्ले भशेन. रूपकाचो आनी सिंम्बोलिझमचो–प्रतिकवादाचो वापर करून पुंडलिकान हयो कथा बरयल्यात. सत्य सोदपाची, तत्त्व पळोवपाची खोलायेन दैंवपी नदर आसल्याबगर असल्यो कथा बरोवप कठीण. मनाचें आनी पिरायेचें जाणटेपण येतकच असल्या कथांकडेन कथाकाराचें मन ओडटा. पुंडलिकान भुरगेपणांतूच ही सिद्‌धी जोडल्या.

असल्यो सुटसुटीत आनी अर्थभरीत कथा बरोवपी पुंडलीक कथानक आशिल्ल्यो कथा बरोवपांतूय जैतवंत जाला. उत्कृश्ट कथेचीं सगळीं अंग म्हळयार लांबाय, रुंदाय, खोलाय ह्या कथांनी दिश्टी पडटात. कथेंतले प्रसंग मूळ कथानकांतल्यानूच आयिल्ले भशेन दिसतात. मुजरत एकठांय केल्ले भशेन दिसना. ‘ पाञ्ज, ’ ‘ मोगाची धूव ’, ‘ पारज ’ या कथांनी कथानका वांगडाच वातावरण, सभावरेखन, आशय बी गूण उपाट दिसून येतात. कथाकाराक सिन्थसीस वांगडा विस्तारूय करपाची कला येवंक जाय. पुंडलीक हो विस्तार मोटे कुशळकायेन करता.

पुंडलिकाचें आनीक एक वैशिश्टय म्हळयार कथांक आशय दिवपाची शक्त. साइत्य–शास्त्रांत जाका ध्वनी वा व्यंजनां म्हणटात ताका कथा समिक्षेचे भाशेंत आशय म्हणटात. आशय फुलांतल्या परमळा सारको आसता. परमळ केन्ना दिसना. फुलूच दिसता. परमळाची फक्कत जाणवीक जाता. खरे कथेचें यश ह्या आशयांतूच आसता. ज्या कथाकाराक आशय दिवंक येना तो सकयल्या पांवडयाचो; व्हडलो कथाकार न्हय. एका काळार मराठींत कथा प्रसंगांनी भरिल्ली आसताली. हरि नारायण आपटे सारको बरपी कथानक विस्तारान सांगून समाजांतल्या अन्यायाचेर बडी मारतालो. कथेक आशय दिवपाची चाल खूब उसरां आयली. आयज मराठींत कथाकाराचें मोल आंखतात तें ताचे कथेंतल्या आशया वेल्यान. संवसाराचो खूब अणभव आशिल्लो आनी देशी विदेशी स्रेश्ट साइत्य पचयल्लो बरपीच आशय दिवंक पावता. पुंडलिकांत हें सामर्थ्य भुरगेपणांतूच आयिल्लें पळोवंक मेळटा. ‘ कासय ’, ‘ बळार ’, ‘काणी एका माजराची’ हयो ताच्यो कथा आशयान भरिल्ल्यो. कांय विशय इतले नाजूक असतात कि ते धरूंक येनात. वाऱ्या भशेन रूप नाशिल्ले, आकार नाशिल्ले अशे विशय ते. पुण

संस्कारी आनी विचारी मनाक कळटात. कथाकार असल्या विशयांचो कथा बीज म्हुण उपेग करता तेन्ना ताका आशयाचो आस्रय घेवंचो पडटा. ‘ मरण इतलें सुंदर ’ हे कथेचें कथाबीज असलेच तरेचें. देखून थंय आशयाक खूब म्हत्त्व आयलां. सूचकताय आनी संयम ही कथेचीं दोन गरजेचीं आंगां जुंवळ्या भावां सारकीं. स्रेश्ट साइत्यांत तीं वावुल्लेलीं दिश्टी पडटात. नव्या बरप्यांचें तांचेकडेन लक्ष वचना. प्रतिभेच्या उल्हासान ते भुरकटून वतात. आनी येवजता तें बरोवपाची तांकां ताकतीक लागता. असल्या हातूंत मागीर ते नाका आशिल्लें सांगतात आनी जाय आशिल्लें सांगपाक विसरतात. ल्हान भुरग्यां सारकी तांची गत्त जाता. भुरगीं तिंतेर पेन कोनशाक मारतात आनी सान्न मेजार दवरतात. मोगाचे वा प्रणयाचे प्रसंग रंगयतना नवो बरपी ताळतंत्र विसरता. भडक रंग ओतूंक लागता. खूब विस्तार करता. उथळ न्हंयेचें उदक जशें आयस पयस पातळटा तशें. पात्राक खोलाय नासत आनी न्हंयेक देगो नासत जाल्यार उदकाक गती येना. पुंडलीक ह्या मळार थीर पावलां घालता. संयम आनी सूचकताय ताच्या सगळ्या कथांनी दिश्टी पडटा. ‘ उचंबळ ’ ही कथा घेयात. तरणेपणाचें वारें लागना फुडें मनीस कसो उचांबळीत जाता हें ताणें हे कथेंत दाखयलां. सगळें वर्णन करता आसतना विवेक सांबाळ्ळा. मात् चळूंक ना. चळ्ळा तो प्रकाश-कथेंतलो नायक. पुंडलीक थीर आसा.

प्रणयकलेंत फिशाल दोन जुवान आंकवार चेडवां प्रकाशाक उचांबळीत करतात. ताचे खाडकेक हात लायतात. तो गोंदळटा. दुसरो नवखो बरपी आशिल्लो जाल्यार तो प्रकाशाच्या हातसून वेगळेंच घडोवन दाखयतलो आशिल्लो. चेडवांक वेंगेंत घेवप, उमे घेवप बी सगळे विधी करून तो मेकळो जातलो आशिल्लो. पुंडलिकान प्रकाशाची मनस्थिती इतले नाजुकसाणेन रंगयल्या कि ताची तोखणाय दिसता.

काम विकारा वयली ताची खंयचीय कथा घेयात. मोटे चतुरायेन आनी विनयान भरिल्ले शैलींत रंगयल्ली पळोवंक मेळटली. ‘ पाज्ज ’ हें कथेंत प्रपंचाक उबगल्ली विठाबाय सादीक ड्रायव्हराक सलगी करूंक दिता, तो कुडको वाचात. अतिताय इल्लीय मेळची ना. ‘ मोगाची धूव ’ हे कथेंतली वयान वाडिल्ली मोगाची धूव कामविकारान कशी झपाट्टा आनी सैमाच्या नेमाक धरून दादल्याचे भकीक कशी पडटा हे पुंडलिकान कशें सुचयलां पळेयात :

“ आपले धुवेक सोदीत मोगाबाय भितल्ले कुडींत गेली. धूव थंय नाशिल्ली. ती काचाबूल जाली. तशीच रांदचेकुडींत धांवली. मागीलदाराच्या हुमऱ्यार धूव उबी आशिल्ली. मुसमुसून रडटाली....मोगाबायन आपले धुवेचे फाटीर गायचे फाटीर भोंवडायता तसो हात भोंवडायलो : वगी....वगी. कपील गाय सारकें सावळें पोर म्हाजें....धुवेक चक्क करून येवजलें : कपील गाय गाबणी आसा.

‘ कावळो आफडिना जाल्यार कितें जाता गे ? ’ रडत रडत धुवेन तिका विचाल्लें.

‘ कांय जायना बाय. ’

‘ खरेंच ? ’

‘ हय गो. पुण तुका तशें घडलां ? ’

‘ हय. ’

‘ देवा म्हाज्या ! पापणी दीस गेल्यात तुकां ’ आवयन आपले अपुरबायेचे धुवेचें आंग सांसपिलें.

‘ ना म्हण गे आवय, ना म्हण गे ’ धूव हुणकेवंक लागली.

‘ कशें ना म्हणूं पापया.... म्हाकाय आंकवारपणांत एकदां अशेंच भोगलेलें. ’ आनी आवय–धूव गळयांत गळो घालून एकासुरान रडूंक लागलीं. ’

कथेचे अखेरेक संयमाचो कळस जाला.

‘ पारज ’ हे कथेंत प्रणयाचो उन्माद आनी संयम हातांत हात घालून धांवतात हें चित्र पळोवन हांव तृप्त जालों. बुदो राखण्याची आनी श्यामलाची झऱ्यावेली भेट—आनी अखेरेक प्रणयान आकुळपिकूळ जाल्ल्या जुवान राखण्याचो तिच्या वांगडा सपनांत जाल्लो संभोग मोटया कळाकाराच्या संयमान आनी सूचकतायेन सांगला. कथेचो अखेर असो केला :

“ मुखार श्यामल उबें आसता. खीणभर तो आपूण व्हदळच्या सपनांत ना म्हणपाची खात्री करून घेता. श्यामलाचे मुखावेले भाव वळखुपाची शक्त ताच्यांत उरना. ताचें सपनूय खंयचे खंय विरून वता. आनी सकाळचो प्रसंग किट्ट करून उसवता. तो उठ्टा तसोच धांवता. श्यामलान मुखार केल्लो हात ताका आडावंक काय कित्याक ताचेंच ताका भान उरना. मुजिची घसल्लेली काश्टी सारकी खोंवपाची सूद–बुद्य ताका उरना. आंगणाचीं सगळीं सपणां तो एकाच

धेंपान हुंपता आनी किट्ट काळखांत गडप जावन काळखाचेंच एक आंग जाता.

श्यामल ताका पळयत रावता. तो दिसता तेन्ना ताच्या पावलावयल्यान नदर फाटीं घेता. लख्ख चान्न्यांत शेण सारयल्ल्या आंगणांत बुद्याच्या विर्याचे शिंपडलेले दोन थेंब अरसत आसतात. हातांतसून सुटिल्ल्या पारजावरी तें तांकां पळेत रावता. ”

जुवानिच्या वयांत इतले अलिप्ततायेन, इतल्या साद्या उतरांनी पुण उत्कटतायेन हें सांगप म्हळयार फकाणाची गजाल न्हय.

हालिंचे मुस्तींतल्या मनोविश्लेशणाच्या जाळांत पुंडलीक घुसपूंक ना हें ताचे स्वतंत्र शैलिचें लक्षण. मनोविश्लेशणाखातीर मनोविश्लेशण ही चाल मराठींतल्या जायत्या बरप्यांनी अगसरल्या. तिका लागून तांची मूळ विशयाकडेन फाट जाल्या. तांच्यो कथा वाचतकूच हाणीं मनोविश्लेशणाच खातीर कथा बरयल्यात काय कितें अशें दिसूंक लागता. मनोविश्लेशण हें कथेचें एक आंग. हें आंग प्रमाणाभायर वाडोवन दाखयलें जाल्यार कथा बेढब जाता. तिचें सौंदर्य ना जाता. मनोविश्लेशण हें कथेंतल्या पात्रांच्या उलोवण्यांतसून, चालचलणुकेंतसून, सभावांतसून सभाविकपणान दिसून येवंक जाय. आपल्याच मनाची उबगण हाडपी किसवणी करीत पात्र बसता तेन्ना कथेचो ओग थांबता. मनोविश्लेशण हें सभावांत आसपावता. नवलकथेंत विस्ताराक सुवात आसता. थंय जाय जाल्यार मनाची किसवणी बरप्यान करची; लघुकथेंत न्हय.

पुंडलिकाचे दर एकले कथेची अखेर चमत्कृती उत्पन्न करता. थंय ड्रामा आसता, पुण आशयाचो. उतरांचो न्हय. भडक रंग नात. आक्रोशाचे सूर नात. अर्थांचो वारो मात झणझणीत. तो आमकां गिरगिरायता आनी येवजूंक लायता. ताच्या तत्वप्रधान कथांनी तर अशें जाताच पुण विशयप्रधान आनी प्रसंगप्रधान कथांचो अखेर हेच तरेचो सिन्थेतीक आसता. सगळो आशय मोनेपणांतूच विजेभशेन लकलकता. पडटा तो दिपकावपी उजवाड.

मोटया कलाकाराचो आनीक एक गूण पुंडलिकाच्या कथांनी म्हाका दिसून आयला. तो म्हळयार नीत अनीत हांचेविशिंची पुंडलिकाची धारणा. तो स्खलन, पतन दाखयता. पुण ताचेर भाश्य करिना. आपलें मत्त दिना. ताचें मन पाझरता, पुण तें संतांचे भशेन. दुबळया लोकांच्या पातकां मुखार करुणेन पाझरता तशें.

निंदेचें, निशेदाचें एक उतर ना. समाज निर्मित दुख्खाकडेन पळोवपाची जातिवंत कलाकाराची नदर अशीच सहानुभूतिची आसूंक जाय.

पुंडलिकाच्यो कथा म्हळयार ताणें कोकणीक ओंपिल्ली तोलामोलाची एक माळ. कोंकणी सरस्पतीन ती आपल्या गळयांत अभिमानान घालची इतली सुंदर.

मडगांव
१९-१२-७७

लक्ष्मणराव सरदेसाय

कथांची पयली उजवाडावणी :

वळख (पणजी आकाशवाणी : एप्रील ” ७२) हार (नवें गोंय : सप्टेंबर ” ७२) पाज्ज (राष्ट्रमत : सप्टेंबर ” ७१) वळ (राष्ट्रमत : दिवाळी पुरवणी ” ७२) काणी एका माजराची (नवें गोंय : नोव्हेंबर ” ७२) बळार (राष्ट्रमत : एप्रील ” ७२) भिकारो (पुनव : फेब्रुवारी ” ७३) हांव हारलों : हांव जिखलों (पुनव : सप्टेंबर ” ७३) खळ (राष्ट्रमत : जून ” ७३) उचंबळ (पुनव : ऑगस्ट ” ७३) म्हज्या जल्माची गजाल (पुनव : जून ” ७३) मोगाची धूव (राष्ट्रमत : दिवाळी पुरवणी ” ७३) कासय (पणजी आकाशवाणी : आक्टोबर ” ७३) माड (जाग : दिवाळी ” ७४) मरण इतलें सुंदर आसता (१९७४) पारज (राष्ट्रमतः दिवाळी पुरवणी ” ७४) खाटीक (जाग : दिवाळी ” ७५) दैंठ (कोंकणी : दिवाळी ” ७५) आडवण (पणजी आकाशवाणी : १९७५)

■ ■ ■

मांडावळ

१. वळख १
२. हार ९
३. पाज्ज १३
४. वळ २०
५. काणी एका माजराची २६
६. बळार ३१
७. भिकारो ३४
८. हांव हारलों : हांव जिखलों ४०
९. खळ ४७
१०. उचंबळ ५५
११. म्हज्या जल्माची गजाल ६१
१२. कासय ६८
१३. मोगाची धूव ७४
१४. माड ८१
१५. मरण इतलें सुंदर आसता ८६
१६. पारज ९३
१७. खाटीक १०१
१८. देंठ १०८
१९. आडवण ११२

तकली भुजांक घांशीत हांव लजलों. बांकावयलें पुस्तक उगडून ताच्या मुखार धल्लें. पुडवेकार मास्तरावरीच हो आतां पुस्तकाचें पान बेग्गीन वाचून सोंपयतलो आनी बोटाक नुथू लावन फुडलें पान उगडटलो अशें म्हाका दिसलें. कांय खिणांत हांवें वयर पळयलें. पुस्तकांतल्या अक्षरांचेर ताजी नदर नाशिल्लीच. धड्याच्या नांवासकल आशिल्ल्या येद्द्या गालांच्या भुरग्याचें चित्र तो बारिक्साणीन पळयतालो.

फकत अक्षरांच वाचपी पुडवेंकार मास्तर....आनी फकत चित्रांच पळोवपी हो....हाका वाचूंक कित्याक येना? व्हडलो म्हुण हाका आवय-बापायनी शाळेंत घालो ना....? मागीर पुडवेकार मास्तर इतलो व्हड आसून इतकें फांस वाचूंक कशें शिकलो तर....!

ताणें पुस्तकांतली नदर काडली. कुडिच्या दरवठ्याकडेन पळयल्ल्यासारकें करून भितल्लें उलोवप कान दिवन आयकूंक लागलो. विटको म्हज्या बापायक-दादूक सांगतालो :

‘ आयज नवोच येयला बशीर. ’

‘ डायवर काय किलिंडर ’ आईन विचाल्लें.

‘ ड्रायव्हर; बशीर आसासर हांगासरूच येतलो जेवपाक....बरें हांव वयतां. ’ विटक्यान पावलां वळयलीं.

‘ आयक रे ’ आईन विटक्याक पडवेवयलो परत आपोवन व्हेलो.

‘ जातीन कोण रे ? ’ शेजान्नीकडे केन्नाय फुतफुतता तितक्या ल्हवू आवाजान आईन विचाल्लें.

‘ तुमचे आमचे जातचो खंय ’ विटक्यान तितक्याच ल्हवू आवाजान सांगलें आनी तो पडवेर आयलो.

‘ तुजेकडे उजवाडाक मेणवात आसा न्हूं ? ’ अशें म्हणत विटको पावळेभायर सल्लो.

‘ बरें काजुल्या, तूं जेय सुसेगाद. ’ विटको आपले संवयेचे वाटेन चलूंक लागलो.

‘ तूं नविनच येयला दिसता ह्या गांवांत ’ भायर येत दादून ताका विचाल्लें. आनी सिगरेटच्या पाकिटांतली कुडयाची विडी ताच्या मुखार धल्ली.

‘ हय. पयलीं हांव मडगांव–कुठ्ठाळ ते लायनीक आसतालों. कितें आसा–

हांगा खेडयांत म्हणटकच जेवणा-खाणाची धांदळ जाता, पुण निरुपायाक हे बशीर शिर्विस धरची पडली.’

ताणें मदीं थांबनासतना एकदम उलोवपाक सुरवात केली. पुडवेकार मास्तरासारकोच तो थांबनासतना उलयतालो. म्हाका पुडवेकार मास्तराचें त्या खातीर चड अजाप दिसतालें. पुण पुडवेकार मास्तरासारको हो उलयतना मदीं–मदीं आयकुप्याचेर करा करी नाशिल्लो. म्हुण म्हाका ताचें उलोवप आयकन दिसतालें.

ताचो ताळो खुबच मोटो आशिल्लो. हांवें अदमास केलो. आमच्या भाटांतले बांयचेर उलयल्यार म्हाका माळयेर आयकूंक येत इतलो व्हड.

हांव चिंतता म्हणसर दादू आनी तो खुबच उलयले. सगळयो गजाली जाल्यो आनी तांचें उलोवप म्हजेर आयलें.

‘ हेका आज्याचें नांव दवल्लां ! दादाच म्हणटात सगळे.’ दादून वाड-वडिलांचो अभिमान तोंडार हाडीत सांगलें.

‘ दादा मरे ? आमचोय दादाच तूं ’ अशें म्हणत तो हांसलो.

म्हाकां खूब बरें दिसलें. हात-पांय धुवपाक ताका हांवें उदकाची कासांडी हाडून दिली. जेवल्या उपरांत ताणें दोन–तीन धेंकर दिले. कांय वेळ बसलो आनी निरोप घेवन वचपाक मेणवात पेटयली.

‘ दादा वयतां रे ! ’

म्हाका ताच्या उतरांचें खूब अजाप दिसलें. आमचो दादू केन्नाय पणज वतना तुळशीक उजवो हात घालून म्हाका उलो मारून सांगतालो, ‘ दादा, हांव पणजे वचोन येतां आं ! ’

म्हाका आज्याचें नांव दवल्लां म्हणटकच जाणटया मनशाक सांगून घराभायर पडप ही दादूची भावना आसुंये. पुण हांव काजुल्याचो कोणच लागनाशिल्लों. तोवय म्हजो कोण लागनाशिल्लो. शाळेंत गणेशपुजा जावन पुस्तक वाचूंक शिकसर म्हाका पुडवेकार मास्तराविशीं इतली आपुलकाय केन्नाच जाली ना. पुण पयलेच वळखींत काजुल्याची आनी म्हजी वसाँ-वसाँची वळख आसल्यावरी जाली.

सावय ते मडगांव हे लायनींत तो बस चलयतालो. सकाळीं हांव कोळसो लावन तोंड धुतां त्या सुमाराक सावय सावन तो बस घेवन वतालो. दनपारां तो मडगांवसून येवचे पयलीं हांव जेवन, दप्तर खाकेक मारून शाळेंत चलूंक

लागतालों. दनपारां केन्ना-केन्ना आमगेर जेवपाक येतना पायणींत आमची भेट जाताली. म्हाका पळयनाफुडें तो कितलोय पयस आसल्यार लेगीत ‘ दादा ’ म्हुण तोंडभर उलो मारी. ताज्या उल्याबराबर हांव खाकेचें दप्तर आवळून धरून तोंड भरून हांसं.

पायणींतल्यान काजुंच्या आनी आंतेरिंच्या पांचव्याचार झाडांच्या मुळांतल्यान तो वतना म्हाका रंगीत पुस्तकांतल्या त्या ‘ टारझन ’ नांवाच्या मनशाची याद जाताली. तो पावलां मेजून वडयल्ल्यावरी वडयतालो. दनपारचे ताज्या पांचव्या खोमसाचे वयले दोनय बुतांव सोडिल्ले आसताले.

ताजे हड्डया वयले केंस आमच्या बुकल्याच्या मिशांसारके दिस. पांचवे पेन्टिची, ओयलिचीं खतां तशींच आसतालीं. म्हज्या धव्या बुशकोटावेल्या मुट्टयांच्या खतांसारकीं तीं वचना अशिल्लीं आसुंये.

रातचो जेवपाक येतना तो आंगणांत पावना फुडें मेणवात पालयतालो आनी ‘ दादा ’ म्हुण सदचो साद घालीत सोपणां चड. ताच्या उल्याबराबर हांवें चौकांतलो भायर येवप आनी हुंबऱ्यार रावन ताका हांसऱ्या मुखान येवकार दिवप हें आमचं थरिल्ल्यावरीच जाल्लें. आई–दादूची वासपूस करून तो सरयेक लायिल्लो लापयांव काडून म्हणटालो :

‘ हांव मातसो न्हावन येतां. ’

हांव ताच्या उतरांची वाट पळयत वणटीक तेंकून उबो रावतालों आनी निमाणे पांयांत जोतें चडोवन तो म्हाका विचारतालो :

‘ दादा, तुजो अभ्यास जालो ? जाल्यार चल म्हज्याबराबर बांयचेर ’

‘ आई वयतां आं– ’ म्हणत हांव अभ्यास पुराय जाल्ल्याच्या अविर्भावान काजुल्या फाटल्यान शाब्बाचें फोलीण घेवन वतालों.

काजुलो न्हातना म्हाका बशींत घडिल्ल्यो कोमीक गजाली सांगतालो. एक एक कळसुली माथ्यार ओततालो आनी उदकाच्या घशघशासारकोच हांसतालो. म्हजें चड करून ताजे खबरींचेर लक्ष नासतालें.

हो सद्दीं थंड उदक कित्याक न्हाता ? हाका हाची आवय उदक तापोवन कित्याक दिना ?.. न्हाल्या उपरांत आपले ओलें आंगय होच पुसता आनी अजापांचें म्हळयार आपली मुस्तायकीय होच उमळटा; पिळटा लेगीत. बायलां सारकी. थंड उदक न्हाल्यार थंडी–बारकूण जायत म्हुण हाका भंयूय दिसना !

हाका घराकडेन कोणं उलयना आसुंयें. नाजाल्यार आश्टयार आनी तळयेर न्हावंक गेल्यार दादू म्हजेर दोळे तांबडे करता. म्हाका धपकायता.

‘ दादा या मरे !’ आंग पुशिल्लो तुवालो खांदार वडयत तो म्हाका म्हज्या चिंतनातलो जागो करतालो. न्हाल्या उपरांत ताच्या आंगाक ओयलिचो वास निखालस येना आशिल्लो.

घराकडेन येवन आमी दोगय वांगडाच जेवंक बसताले. ताच्या पाटाकुशिकच म्हजी म्हणय आसताली. पाटार आसरमांडी घालून तो स्टिलच्या चकचकीत ताटांत जेवतना पळोवन म्हाका देवळाकडल्या भटाची याद जाताली. म्हज्या आज्याच्या स्राद्धाक होमाफुडें दादू आनी भट अशेच आसरमांडी घालून बसताले. जेवतना ताका पळयन दिसतालें. दादूच्या भंयान हांव ताजेर मदिमदीं तिरपी नदर घुंवडायतालों.

जेवतना ताका उलोवपाची खूब संवय. उंडये-उंडयेक ताच्या मुखांतल्यान उतरां येतालीं. जेवप आनी ताच्यो खबरो आयकप म्हाका एकाच वेळार सादनाशिल्लें. पुडवेकार मास्तरा सारकेंच तोंडान फटफट उलोवप आनी फळयार चरचर बरोवप अशीं दोनय कामां ताका वेळार सादतालीं. त्या खातीर म्हाका ताचें अजाप दिसतालें.

आई ताका हय नाका तें विचारताली. आमच्या मामाक विचारता तशेंच. ताणें ताटार हात दवल्ल्यारूय आग्रो करून वाडटाली. म्हाकाय तो मामासारकोच दिसतालो. मात आमच्या मामासारके तो आडवे केंस उगय नाशिल्लो. जेवल्या उपरांत फणये सारको आपणालो उजवो हात केंसांत भोंवडयतालो.

केन्ना-केन्ना सकाळीफुडें दादू पणजे वचपाक भायर सरतालो आनी म्हाका उठयत सांगतालो :

‘ दादा, चल बशीकडेन आनी काजुल्याकडेन धा रुपया मागल्या म्हुण सांग.’

हात कांबरीत हांव पायणींतल्यान चलूंक लागतालों.

काजुल्याकडे कित्याक पयशे मागप....म्हाका दादूच्या बोलसांतल्या मुठीयेदया पाकिटाची याद जाताली.

काजुल्याकडले पयशे कित्याक घेवप ? तो आमगेर जेवता म्हुण ? आनी केन्नाय आमचो मामा येवन जेवता तो ! ताजेकडल्यान जेवणाचे पयशे कित्याक घेनात ? मामासारको काजुलो केन्नाय कुरकुरीत बिस्किटांचो पुडो हाडटा....

भाजी.... आनी नुसतें लेगीत.... आमच्या दादूचें विपरितूच. आनी आईय दादूक नाका म्हुण सांगना !

चिंततां-चिंततां हांव बशिचे चुडटांनी शिवल्ले गॅरेजीकडेन पावतालों. पसऱ्याचे पावळेक दवरिल्ल्या पिंपांतल्या उदकान काजुलो तोंड धुता आसतना म्हाका दिश्टी पडटालो. तोंडांतलो उदका-घोंट वालेतीन वडयत तो म्हाका ‘ दादा ’ म्हुण संवयेचो उलो मारी.

—आवयस्स ! पावसाच्या उदकांत हो तोंड धुता. हाका सकाळीफुडें उदक तापोवन कोण दितलो ? आनी रातीं खंय न्हिदलो हो.... ? ह्या सिटार.... ? एकूच रिस्काद चादर कांबरून लवणून सकल कसो पडलोना ?....

हांव एकदां बांकावयल्यान सकल पडल्याचो म्हाका उगडास जाता. सकाळचे थंडेन म्हजें आंग थरथरता.

हाका भंय कसो दिसना ? रस्त्यावयल्यान कोले आड्डतात तेन्ना हो कितें करता काय ? आनी मालून म्हयन्यांत म्हार बी हे वाटेन गड घालता तेन्ना.... असोच एकटो न्हिदता... ? हाका त्या उरफाटया पावलांच्या भुतांचो भंयय दिसना.

थंडेन म्हजे दांत कडकड वाजूंक लागतात.

‘ दादा, कित्याक येयल्लो ? ’

हांव ताच्या घरांत आयल्ल्या सारकोच तो विचारता. म्हाका सांगन दिसता :

‘ हांव पयशे मागूंक येवना. दादूच्या मुठीयेदया पाकिटांत नोटांचे कवळेच आसा ? पुण तीं उतरां म्हज्या मनांतच उरता आनी वोंठावयल्यान दुसरींच उतरां भायर पडटात.

‘ दादून धा रुपया मागल्यात. ’

तो मातसो विचार करता. तकली खरपिता. बोलसांतल्यान नोटी काडून मेजूंक लागता. म्हाका भंय दिसता. पयशे मागल्या म्हुण हो फाल्यां जेवपाक येना जाल्यार.... ? मागीर म्हजे कुशीक जेवपाक कोण बसतलो ? म्हाका वगीच ताजेकडेन पयशे मागले कशें दिसता. म्हज्या बोलसांत नोटी कोंबून तो हांसत म्हणटा :

‘ मडगवां येता ? ’

आतां म्हाका बरें ऽऽ दिसता. पावलां नेटान वडयतां. पाल्यावरी पायणीं-

तल्यान गाडये सारको ‘ रोवूंव ’ असो आवाज करीत धांवत घरा येतां.

● ●

शिगम्याच्या तेंपार आमच्यो परिक्षा जाल्यो. काजुलो आमगेर सदचेवरी जेवपाक येत आशिल्लो. आमची इश्टागत खुबच वाडली. एक दीस काजुलो येना जाल्यार म्हाका चुकल्या चुकल्या सारकें दिसूंक लागलें. तिनसांजच्या वेळार म्हजे कान ताचे चाटेचो आवाज आयकूंक आशेवंक लागले.

एक दीस आई आनी दादू रांदचेकुडींत फुतफुततात तें म्हाका आयकूंक आयलें.

‘ म्हार खंय तो ! ’ आई रगडयार मिरसांग वांटटाना सांगताली.

म्हार....!

म्हज्या काळजांत चर्‌र जालें. पाटयेर सरो पडिल्ल्यासारकें.

काजुलो म्हार....? आमी आफडिना तो मनीस. म्हाका आमगेर येवपी वात्रुमेंच्या म्हारांची याद जाली.

दादू तांचेकडसून कोण्यांच्या वेळांच्यो हातऱ्यो विणून घेतालो. आई पोर्नी सुपां लावन घेताली. सूप परत घेतना शेणाचें उदक करून तांचेर फांफुडटाली. हांवें विचाल्ल्यार सांगताली :

‘ तेंकां म्हार आपुडला म्हुण शेण मारून संवळें करूंक जाय. ’

‘ आंवय ! शेण माल्ल्यार संवळें जाता ? ’ हांव आईक पिशांत काडून विचारतालों.

‘ तुका कळना तें ’ आई म्हजेर दोळे तांबडे करून धेंगसो घालताली. आज म्हाका काजुल्यावयल्यान सगळयांचो उगडास आयलो.

काजुलो म्हाका आफुडलो. हांव भस्टलों. तो दादूकूय विडी घेतना आफुडलो. आमच्या ताटांत जेवलो. सगळेंच भस्टलें. आतां घरांत सगळयाक शेण फाफडूंक जाय...आनी तांबयोभर शेणाचें उदक पियेवंक जाय....!

म्हाका केदो वेळ खरेंच दिसना जालें. हांवें मनांतल्या मनांत म्हजे देवीक साद घालो :

‘ सातुबाय पाव, काजुल्याक म्हार करूंक नाका. ताका म्हज्या सांगाता बसून जेवंदी. ’

इतल्यान ' दादा ' म्हुण काजुल्याचो घर भरपी आवाज आयलो. हांव जागच्या जाग्यार कांचवेलों. ताणें सदच्यावरी प्रस्नांची गिरण सुरू केली. पुण हांवें हुं न्हय चुं केलेंना. ताच्या उलोवण्याचेर म्हजें लक्षूच नाशिल्लें. आज ताच्या बराबर हांव शाब्बाचें फोलिणय घेवन बांयचेर गेलों ना.

जेवपाचो वेळ जालो. धडधडट्या काळजान हांव काजुल्याच्या फाटल्यान रांदचे कुडींत वचपाक गेलों आनी पांय दसल्यावरी हुंबऱ्यारूच थाल्लों. स्टिलच्या चकचकीत ताटाबदला काजुल्याच्या पाटामुखार खोलयांची पत्रावळ दवल्लेली.

हड्डयांतलो उमाळो दोनय हातांत दामीत हांवें चौकांत धांव माल्ली. हांथरुणार ओमथो पडून हांव हुंडकेवन रडूंक लागलों. ' आपण सारे भाऊ–भाऊ ' म्हुण शिकोवपी पुडवेंकार मास्तराची म्हाका सणसणीत तिडक माल्ली. खोटो–नाटो म्हुण हांवें ताका गाळी घालपाक सुरवात केली.

हांवें तोंड उशांत लिपयलें. म्हज्या वोंठार वाचा नाशिल्ली. मोनी उतरां दुकां-धारांनी भिजून गेलीं.

' काजुल्या, काजुल्या तूं म्हार कित्याक-जालो रे....? '

* * *

हार

झरीकडलें शेत. सात आठ तक्षिमांचो वाठार. वायंगणाची फसल. भाताचीं शेतां कंबरभर वाडल्यांत. भाताच्या रोपांत पोटूर धरत वता. मुळां अधाशासारकीं उदक घोटटात. सकाळीं लायल्ल्या उदकाचें सांजे नांव उरना. सगळेच शेतकार उदकाखातीर धडपडटात. वळवळटात. हळहळटात. कांय जाणांच्या दिसरात दोळयाक दोळो लागना. हाता-तोंडावेलें भात उदका खातीर मरत म्हुण जण-एकल्याक भिरांत. शेतांतले आस्टेय आटल्यात. सगळया शेतांक एकेच झरिचें उदक. शेताचे धडेक झरिचें तोंड. सुमार माडयेच्या लोळयायेदो उदकापाट. सात-आठ तक्षिमांचो वाठार इतक्या पाटान भिजोवप. एकल्याचे शिरेक पुराय बांदामेरेन उदक पावपाक दोन-तीन दीस. त्या म्हणसर दुसऱ्यांल्या शिरांक धारोळयो. मेरांक चिरो. भेंग्याचीं भिळां. मागीर एकामेकाचें उदक मोडप. जबरदस्ती.... गाळी.... किजिलां.... मारामारी. जाची शक्त चड ताका मर ना. ताज्या भाताची कणशी पोटरांतूच सुकना. ताका फकत सुकिल्लें तण लुंवचें पडना. ताजे पायलेंत उबी फसल.

मदलो वाडो. हांगा सगले शेतकार. कांय जाण पांच-स शिरांचे धनी. कांय जाण शेत-वावर करून दीस सारपी. झरिच्या शेताची वांटणी सगली मदल्या वाडयार.

भिवा. एक शेतकार. सुमार पाव तक्षिमेचो धनी. शिशाच्या लाकडाची काळसाण. तशीच घटसाण. झाडाचें गुंज कशें सुटिल्लें पोट. जुवांच्या खडया-

सारकीं बावळयावेलीं धोंगां. दिसपाक सादो. वोंठार गाळिंनीं विणिल्लें उतर. आपले शक्तिचो प्रयोग वाडयार जायत्या जाणार केल्लो मनीस. ताजे वाटेक कोण वचना. ताजेकडेन वांकडे नदरेन पळयना. ताणें लायल्लें उदक कोण मोडिना. भिवा खासा शेत-कसपी. उदकाखातीर जागरणां सोंसपी.

मदल्या वाडयार आमचें घर. झरिच्या शेतांत आमची वांटणी. चार शिरकोण्यांची. भिवाल्या शिरकोण्यांक तेंकून. आमचें शेत आनी घर फकत एका उल्याचें अंतर. घरांत हांव व्हडलों. बापूय थकला. शेतांत वावरूंक जमना. जापसालदारकी म्हज्या शिरार. हांवें उमेदीन पत्कर घेतला. आडवीं–उबीं तासां माल्ल्यांत. गाये जमनीभर्वण केल्या. पयल्यो मेरो हांवेंच माल्ल्या. खापयल्या. भिवाच्या दुबावान हांवें मेरो तागेले शिरेंत चलयल्या. सगळे जाण ताका भियेतात. सगळयांचेर ताजो धाक. पुण हांव ताका भीक घालिना. म्हजेकडेन तो गरजेभायर उलयना. हांवूय ‘ कॅर ’ काडिना. म्हजें रगत वयावयलें. म्हाकाय किजिलांची खुमखुमी. हांव संद सोदतां. अंदुची नवी मेर. पळोवंक गेल्यार म्हजो अन्यांव. पुण भिवाची जाप ना. म्हजी वळख पटटा आसुंये. घडये येवजिलां आंसुये, हांव हार वचपा ना. पुण म्हाका किजील जाय. भिवान म्हज्या मुखार हार खाल्ली हें चार चौगांक दिसूंक जाय. ताजें जाल्लें हांसें, म्हजी जाल्ली तुस्त, हाजी हांव वाट पळयतां.

अंदू हांव संद सोदतां भिवाक हारोवपाची. लजेक म्हारग करपाची. वायंगणाची तीच वेळ. झरिच्या उदकाची वांटणी. दिसरात किजिलां. आत्र्यापयन्यान भिवाचो आवाज. गाळिंचो शिंवर.

पयर शेनवारा भिवान उदक लायल्लें. आयज सोमार. तीन दीस जाले. आमच्या शिरकोण्यांक तशी ओलसाण आसा. फाल्यां परां उदक लायल्यार हरकत ना. पुण म्हाका आयज उदक लावकूंच जाय. भिवाच्या शिरांक पुराय उदक पावुंना; पुण सेगीत तीन दीस उदक चलता. आतां रातची मध्यान जाल्या. भायर काळोख गुपाट. हांव न्हिदिल्लों उठटां. लापयांव पेटयतां. वात मातशी मोटीच करतां. हातांत दांडो घेतां आनी जोतें करकरायत चलूंक लागतां. भिवा शेताबांदार न्हिदिल्लो आसतलो हाजी म्हाका पुराय खबर आसता. ताका जाग येवचे खातीर हांव मागीर खांकतां. आवाजाखातीर बेस्टोच थुकतां. म्हजे धुंदींत पांयापोंदची वाट केन्ना सोंपता तें कळच ना. बांदावयल्यान खाला

दैंवतां. भिवाल्या शेताच्या उदका-धांवाकडेन पावतां. भिवान धांवार सिनाला खातीर एक ताळो रोमिल्लो आसता. ‘ हूं ’ करून हांव तो पयस भिरकायतां. भिवालें धांव बंद करून म्हज्या शिरांक उदक लावपाची म्हजी तयारी. फुडल्या प्रसंगाची म्हाका कल्पना आसा. मनांत त्याच प्रसंगाची येसाय चलता. बांदावयल्यान खंयसून तरी भिवाची साद येतली. मागीर गाळी. म्हजो नेट.... हमरी तुमरी.... म्हजीं शिंवशिवपी बावळीं.... उसळपी रगत. दांडयाचो प्रसाद. म्हज्या मुखार भिवाची हार.

हांव लापयांव माथ्यावयर करून ऐसपयस भिवाची सुलूस घेतां. भियेवन न्हय; ताका चाळोवंक. दांडो मेरेर रोमतां आनी पाटार ओणों घालतां.

‘ कोण रे थंय ? ’ बांदावयल्यान भिवाचो आवाज. मागीर फस्काची काडी पेटटा. भिवालो लापयांव दिसता.

‘ कोण रे तो ? ’ भिवाच्या आवाजांत उंचाय.

‘ हांव रे.... ’ म्हजो नेट.

‘ उदक परतूं नाका.... ’

‘ कित्याक ? ’

‘ म्हागेल्याक पावोंक ना.... ’

‘ आयज तीन दीस जाले.... ’

‘ हांव घोटटां उदीक ? ’

हांव वग्गी. धांव मोडपाखातीर हात चिखलांत घालतां.

‘ म्हागेल्याक पावोंक ना. उदक परतूं नाका–’ भिवाच्या उतरांत अधिकारवाणी.

‘ हांव परतितलों.... ’

‘ बरें जावंचें ना.... ’

‘ हं ! ’ हांवूय वाटच पळयतां. आयती संद चलून आयली.

‘ तुकां निमाणें सांगतां, उदक परतूं नाका.... ’

‘ हांवें उदक परतिलें– ’ हात पाटांत बुचबुचावन हांव दांडो हातांत घेतां. लापयांवाच्या उजवाडांत पचक् पचक् करून चलतां. बांदार पावतां. भिवांत आनी म्हज्यांत कांय धेंपाचें अंतर. भिवा खूंट कसो उबो. हातांत लापयांव घेवन. दिव्याच्या खांब्या सारको. सगळो काळोख ताज्या मनांत पडबिंबीत जालो.

ताज्या मनांतलें म्हाकाच खबर. दोगांच्याय मनांत तेंच. फकत वोंठार येवंक जाय. मागीर आपसूक वोठावेलें हातार. हातावेलें दांडयार.

आतां आमच्यांत अंतर फकत चार पांच धेंपां. हांव मुद्दम लापयांव ताज्या मुखार दवरतां. उदकाचे हात पुसपाचें निमित्त करतां.

भिवा बांदावेली कांबळ खांदार घेता. जोतें पांयांत चडयता. म्हाका कांयच बोध जायना.

इतल्यांत भिवाच्या तोंडांतल्यान उतरां भायर पडटात. ताका सोबना तसलीं. नरमायेची उतरां– ‘ तुयें पावोना म्हणटा आसतना उदक परतिलें मरे ? आतां लाय तूंच. ’

भिवा आपणाल्या घरावटेन चलूंक लागता. हांव मोनो. भिवाची फाटमोरी आकृताय पळयत हांव जागच्या जाग्यार गात्रांहीण जाल्ल्यावरी !

* * *

पाञ्ज

घराफुडल्या माटवावयली घोसाळी फुल्ली. मिनाचे खणीवयले लोक घरा परतले. वाडयावयल्या कामदाऱ्यांच्या फैलांत आजूय विठाबाय नाशिल्ली. विठाबायचो घोव-अत्मा घुडावयल्या सोप्यार बसून चिंततालो.

....हिका सद्‌चो कळाव कित्याक जाता ? हजेरेचीं मनशां सच्च्या भोंग्यार सुट्‌टात. कानाचें शेंवट पेटोवन तो ओडूंक लागलो.

....असली कसली बायल ! घराकडेन दुदाचें भुरगें आसा. आवयपण कितें आसा काय ना ? .... तोंडांतलें पालवल्लें शेंवट ताणें रागान कडव्याभायर भिरकायलें.

....खंय गेल्या गांव झोळूंक कोण जाणा !....अत्मान वाजेवन दांत किल्लयत म्हळें.

इतल्यांत पावलां वाजलीं. अत्मा कांचवेलो. आपणालीं उतरां बायलेक आयकूंक वचचीं ना हाची ताका कल्पना आसली पुण ताजें मन भियेलेंच. पांय आपटीत अत्माचो पूत–पुतू भितर आयलो आनी अत्मान स्वास सोडलो.

फाटोफाट विठाबाय आयली. पोतयेंतली चुंबळ काडून तिणें पाख्याचे खांचींत दवल्ली. ‘ आवय ’ म्हणत धाकल्या शालीन रडपाचो सूर लायलो.

‘ पाड पडों ह्या पोरांचें ! ’ पोतयेसकट विठाबायन खुब्यांचो डबो पडवेर आदळ्ळो आनी खुब्यांच्या ‘ सळ्ळ ’ आवाजासरशीं अत्माचें आंग परतें एकदां काचवेलें. ताजो राग मोन्यानीच ल्हवू ल्हवू देवूंक लागलो. विठाबायन धाकल्याक

दुदाक धल्लें आनी ती शेंवतूचेर तापली.

‘ कणयो आसुडल्यो गो ? काय हेडलें दीसभर ? येदी व्हडली घोडी जाली तरी काडयेचो आदार ना. पेजेक घाल. गिळूंक नाका ? ’

‘ तूं रात करून येयल्या आनी भुरग्यांचेर कित्याक चिडक्येता ? येदी रातपसून खंय माथ्यार फांतर व्हांवयताली ? ’ अत्मान उसणो राग हाडून म्हळें, पुण निमाणीं उतरां सामकींच शेळीं पडलीं.

‘ घरांत दादलो बसोन खातकूच फातर न्हूं, गू पासून व्हांवयचो पडटा. हांयें माथ्यार कायली माल्ल्याशिवाय चुलीर बुडकुलो चडना. तुकां हांगा आयत्या धोलार तोणी मारपाक कांय न्हूं. चार भुरग्यांचो बापूय जालो तरी घरांत कुस्कूट हाडपाची अक्कल ना. बायलेचे जोडिचें बसोन खावपाक लजूय दिसनां तुकां ? ’

विठाबायचें तोंड सुटलें आनी आपणें खंयच्या तोंडान तिका विचाल्लें अशें ताका जालें. एकदां तिचें तोंड सुट्टकच उतरांक सुमार नासता हाची ताका खबर आशिल्ली. तिचें तें गाराणें ताचे सद्चे संवयेतलेंच एक जाल्लें. तोंड बंद करून चिमणेच्या उजवाडान शेनतांचीं पानां कातरपाक ताणें सुरवात केली. धोंपराक तकली तेंकोवन सकयले मानेन तो विडयो वळूंक लागलो.

....एक विडी वळटलो जाल्यार चारूय वस्तू सारक्यो जाय. शेनत–कातर–चुरो–दोरो !....अत्मा विडयो वळटां वळटां चितूंक लागलो.

‘ काम करपाची अक्कल ना ! ’ बायलेचीं उतरां ताच्या काळजाचेर आरतीं–परतीं आदळ्ळीं.

एकदीस असोच बायलेन ताका उजरावन काडिल्लो; दुसऱ्या दिसा तो एकागेर चार मानायां बराबर मळूंक गेलो. मळूंक जमना म्हुण ताका तण फाफडूंक दवल्लो. कामापरस अत्माचें उलोवपूच चड जालें. तिनसांजा शेतमालकान ताका दिसवडयाचें एक कुडव भात आनी रुपया रसांव दिवन सांगलें :

‘ फाल्यां तूं येवं नाका. चार मानाय पुरो जातले. ’

तेन्नाच्यान अत्माक कामाक कोणूच आपयनात जाले. ताच्या बराबरचे दिसवडे करून खाणयांनी भात कमयताले. दोन–चार म्हयने व्हडयारूय वचून ताणें पळयलें. पुण सांज–सकाळ दर्यांत बुडी मारून रेंवेची पोटी उखलपाचें काम ताका झेपलेंना.

आज अत्मा चार भुरग्यांचो बापूय आशिल्लो. शेताचो इल्लो फांटो आशिल्लो;

पुण दोन म्हयने लेगीत पेज पिवंक मेळना इतलो. तेंवूय अत्माच्या आळशेपणान दोन वरसां पडिंगच आशिल्लें. अत्माचीं ही लक्षणां पळोवन विठाबायन सुलीं खणीर कामाक वचपाक सुरवात केली.

अत्मा दीसभर गांवांत हेडून येतालो. रातचो इडयो बांदतालो आनी दीसभर ओडटालो. आठ दिसांनी चुरो सोंपतकच पुतूक सांगतालो :

‘ पुतू, आवयकडल्यान चार आणे घेवन चुरो हाड. ’

‘ घे घाल तेज्या हड्डयार ’ वोठांतूच उतरां दवरून विठाबाय गेल्ल्या सुमानाचे धा–बारा रुपया पुतूकडेन दिताली.

‘ चुरो हाड ना जाल्यार सोरो पिये. ’

हालीं मदीं–मदीं अत्मा मातसो घेतालो. पावभर घेवपाची ताका उमेद आसल्यार गांठ पळोवन अदर्या पावाचेरूच ताका तान भागोवंची पडटाली.

एकदीस असोच ‘ इल्लोसो ’ घेवन अत्मा येतालो. बांयचेर चार-चौगीं उलयतालीं :

‘ आमच्या वाडयार रुपान विठाबायच बरी दिसता. ’

‘ चार भुरगीं जालीं तरी तोंडावयलें तरणेपण आजून वचोंना. ’

‘ सगळयाच आंगाक बरी सोब मारता न्हूं ? ’

‘ मारतली न्हूं ? आमच्यासारकी कुळवडयांच्या वाडयार वाडलेली ती ? तिचे आवयलें घर कलवंताच्या वाडयार ! ’

फुडचीं उतरां अत्माक सारकीं आयकूंक आयलिंना. तांच्या उतरांचो ताका अर्थूच कळ्ळो ना. तिनसांजचो घरा येवन भिरके भितर ताणें विचाल्लें :

‘ जेवण जालें ? ’

‘ हय, हांगा खानावळ लायल्या ! जोडकार कसो गिळूंक येयलो तिनसांजाच. बसल्या पाटार देवालें ताट येता गिळूंक ! ’ विठाबायन पांय आपटीत भायर–भितर ती चिडकोवंक लागली.

‘ वगीच कलवंत कशें कित्याक नाचता ? ’

‘ कोण कलवंत ? ’ विठाबायन तांदूळ निस्तयता तोच तोप उखल्लो. विठाबायचो अवतार पळोवन अत्माचो अर्द पाव सामको निवळ्ळो.

* *

सकाळींच विठाबायन बांयचेर वतना शंकराचीं फुलां हाडून फांती विणून माळ्ळी. जेवणाचो डबो भरता करता म्हणसर सातांची गाडी गेल्याचो आवाज तिणें आयकलो. चुंबळ पोतयेंत घालून धांवतूच ती चलूंक लागली. विठाबाय वचनाफुडें घुडासोप्यार बशिल्ल्या अत्मान रातचें पोंतेर पेटयलें आनी तो विडयो मेजूंक लागलो.

वाडयावयलीं कामदारीं पयले तारीन पलतडीं सरतात तीं विठाबायन शेतांतल्या बांदावयल्यान पळयलीं. पयली तार चुकली म्हुण निरशेल्ल्या मनान ती पावलां सवकास वडोवंक लागली. आज तिका सकाळीफुडेंच उबळ आयिल्ली. दुसरे तारीन ती पलतडीं पावली आनी तिणें सुस्कार सोडलो. पुण फुडें दोंगरासारकी पाज्ज पळोवन तिजे पांय जड जाले. सदांच ही पाज्ज चडटना ती खशैंताली आनी सात–आठ खेपो मदीं रावताली. आज चार–चार धेपांचेर तिका थांबचें पडटालें.

पावला पावलाक ती चितूंक लागली...' खंयच्या नरकांत पडलीं येवन. आवयगेर कितले सुखान दीस वताले. भुरगें आसतना आमगेर येवपी कितले लोक खावपाक हाडटाले म्हाका; पुण म्हाज्या भुरग्यांक वेळार निवळय पडना. म्हाज्या मावशेगेर आनी कितली मजा ! आनी म्हाज्या आंकवार वयार–!...' ती मातशी कांचवेली आनी तिणें वगीच फाटीफुडें पळयलें. आपणाली सोयरीक करतल्याक तिणें गाळ घातली. ' कसली जात–पात ' म्हणत ती चलूंक लागली. पाज्ज केन्ना सोंपली तें तिका कळ्ळेंच ना.

' येता गे ? '

ती भानार आयली. ट्रक घेवन सुर्ली खणीर वचपी सादिक तिका विचारतालो.

हरशीं सगळया कामेऱ्यांबराबर ती खूब फावटी सादिकाल्या ट्रकार चडून वताली. पुण आज तिजे पांयच उखलनाशिल्ले. ट्रकाची फाटली कड तिका एके पाज्जेसारकीच उबार दिसली.

' म्हाज्यान नुजो रे बाबा, फाटल्यान चडोंक ' तिणें हांसत उपकार मानून सांगलें.

' फुडें यो गे ' सादिकान सिटावयलो उठून दार उकतें केलें.

' बरें जावं बाबा तुजें ' विठाबायन अजापान आनी हांसत म्हळें. आनी ती कॅबिनींत चडून बसली. सादिकान परत दार माल्लें. ताका शंकरांचो वास आयलो.

' चौगुल्याचे खणीर मगे ? '

‘ हय ! ’

‘ कळाव कितयाक जालो ? ’

‘ पयली तार चुकली. ’

‘ तुजे चालीन तूं कामांक पावतली आसली ? ’

‘ पाञ्ज चडटाना जांगोच भरून येयल्यो; चलोंकूच जायना. ’

सादिकान तिजेकडेन पळयलें. ती निळें पातळ न्हेशिल्ली.

‘ खडी वेंचपाक मगे ? ’

‘ आनी कितें करतलीं ? खणीवयलें काम करपाची संवय ना. तकालस जाता जिवाक. कोणाकूय रांदून सुद्दां वाडपाचें काम करीन आशिल्लीं. ’

‘आमी येतां रेऽ’ रस्त्यावयल्यान दोनचार जाणां आड्डलीं. विठाबायन फाटल्या हारशांतल्यान पळयलें. वाडयावयल्या कामेऱ्यांक घे नासतना ट्रक फुडें गेल्लो.

‘ तेंकां घेयना ? ’

‘ म्हाकां मातसो बेगीन पावूंक जाय. ’ सादिकान फट सांगलें आनी मूळ प्रस्नांक हात घालो.

‘ तूं आमकां चौगां ड्रायव्हरांक रांदून वाडशी ? ’

‘ खंय रावतात तुमी ? ’ विठाबाय उमेदीर आयली.

‘ पाञ्जे सकल, त्या लॉजांत ’–सादिक.

‘ चौगांक न्हूं ? पंचीस जाणांक सुद्दां रांदून वाडीन. रांदपाची बरी रीत शिकयल्या आवयन ’–विठाबाय.

‘ खंय तुजे आवयलें घर ? ’

‘ कवळयां. ’ विठाबायन आवयचें आनी मावशेचें नांव सांगलें.

‘ तुजे मावशेक हांव वळखतां ’ सादिक मिशांनीच हांसलो आनी तिका पळोवंक लागलो.

‘ शी ! ’ सकाळींफुडेंच कितलो धुल्ल ! ’ विठाबाय.

‘ आयल्यान यो, दाराकडेन चड लागता. ’

फायच्यान रांदूंक येवपाचें थारावन विठाबाय व्होल्तार देंवली. आनी मातशें फाटीं वळून पळोवन हांसत–हांसत खणीर गेली. तिका फाटल्यान पळयत सादिकान धुल्लान माखिल्ल्या वोंठार जीब भोंवडायली आनी स्टेअरींगावयलो हात आपल्या राठ केंसांत भोंवडायलो.

दुसऱ्या दिसापासून विठाबाय चार ड्रायव्हरांक रांदून वाडूंक लागली. सकाळीं वचून सांजची घरा परतूंक लागली. दोन म्हयने गेले. धाकलें शाली दुदाचें सुटिल्लें. एक दीस रातची विठाबाय घरा आयलीच ना. दुसरे दीस अत्मान धीर करून विचाल्लें– ‘ राती खंय आसली ? ’

‘ काल तकालस जाली म्हणून पलतडीं मयरां–वाडयार एके इस्टीणीगेर न्हिदलीं ’ विठाबायन मात्तूय भियेनासतना जाप दिली.

अशीच मर्दी-मर्दी विठाबाय एक-एक रात येना जाली. मागीर दोन-तीन दिसांनी येवंक लागली. एके राती सादिकाचें आनी बाकिच्या ड्रायव्हरांचें मोटें झगडें जालें. मारामारी लेगीत. आनी बाकिचे तिगूय बिराड सोडून गेले.

एकदीस तर आठ दिसांनी विठाबाय घरा आयली. अत्मान सगळो राग एक-ठांय करून दवरिल्लो. घरांत येनाफुडें विठाबायन शालीक उबारून धल्लें. पोतयेंतली नवी खोमशी ताका चडोवंक लागली. घरांत भितर सरनाफुडेंच अत्माच्या मनाचो तिणें थाव घेतिल्लो. ताच्या बराबर धा वरसां संवसार तिणें केल्लो. ताजो राग, लोभ तिका पाठ आशिल्लो. रोखडेंच तिणें पुतूकडेन धा रुपयांच्यो पांच नोटी बापायकडेन व्हरून दिवपाक दिल्यो.

‘ पन्नास रुपया ! ’

त्या पांच नोटींकडेन पळयतां पळयतां ताचो राग न्हिवलो.

आज सगळींच खुशालभरीत आशिल्लीं. आदळ-आपट सगळेंच थंडावल्लें. अत्माक आज तिणें नाका म्हणटा आसतना एक दवलो चड वाडिल्लो. शालीक गरज नासतना भरयल्लें. रातची ती तिगांय भुरग्यांक वेंगेंत घेवन न्हिदली. तिका आज झेमच ये नाशिल्ली. परत-परत ती शालीचो उमो घेताली.

सकाळ जाली. आजय विठाबायन बांयचेर वतना शंकराची फांती विणून माळ्ळी. बांयचेरसून परत्तना ती दरएक पावल वेंचून वडयल्ल्यावरी वडयताली. आपली कांय बरीं-बरीं कापडां तिणें पोतयेंत घालीं. चुलीर च्याक उदक दवल्लें. शाली आजून उठूंक नाशिल्लें. पुतू आनी शेंवतू झरीर तोंड धुंवपाक गेल्लीं. विठाबायन च्या ग्लासांत वोतली. काल हाडिल्लो उंडो आनी ग्लास व्हरून तिणें सोप्यार अत्मा फुडयांत दवल्लो.

‘ आनीक जाय जाल्यार घे उंडो. भुरग्यांक आसा. ’

अत्माक सगळेंच विपरीत आनी अजापाचें दिसतालें. दर एका घोटाबराबर

तो चिंततालो.

‘ हें कशें घडून आयलें ? ’ चड विचार करपाची ताका गरज भासली ना, इतको तो खुशाल जाल्लो.

सोप्यार बसून तांबडी भडंग फुटी च्या घोटपी अत्माक विठाबाय दाराआडसून बारीकसाणीन पळयताली.

....गेल्लीं धा वरसां हेंणें म्हाजें रगत घोटलें. ह्याच सोप्यार बसोन. आतां एक थेंब मेळचो ना....

इतल्यान शालीन कूस वळ्ळी आनी विठाबायचें लक्ष ताचेकडेन गेलें.

‘ आरेरे ! ह्या पोराचो कितें गुन्यांव ? ’ तिणें ताचो उमांव घेतलो.

‘ उंडो हाड ’ अत्माचो साद आयलो. ती उठली. सुजीक व्हरता त्या बैलाभशेन तिणें ताज्या फुडें उंडो धल्लो. अत्मा घटाघटा च्या पिलो. विठाबायच्या आंगार कांटे उबे रावले.

....‘ हो राकेस, अशेंच रगत घोटीत रावतलो....’ तिणें पोती घेतली, भुरग्यांक उलो माल्लो आनी ती चलूंक लागली.

‘ चड दीस रावों नाकां ’ अत्मान विडी काडीत सांगलें.

‘ हूं, बायजण ! आतां सोप्यारूच बस ’ विठाबायन मनांतल्या मनांत म्हळें आनी नेटान पावलां वडयत ती चलूंक लागली.

दुसऱ्या दिसा पलतडसून खबर आयली. ‘ विठाबाय सादिक नांवाच्या मोयर ड्रायव्हरा बराबर पळून गेली. ’ अत्मा मान सकल घालून बांयचेवयल्यान येतालो. बांयचेर पांच–स जाणां फुतफुततालीं.

‘ आमचे घरवडींत अशें केन्नाच जालें ना. ’

‘ शी : आनी तिंतूंत मोयर ! ’

‘ कलवंताचे जातीक मोयर आनी किरिस्तांव कित्याक लागता ? ’

‘ तिजी मावशी मडगवां आपल्या देराबराबर पळोन गेल्या. ’

‘ असल्या बायजण घोवा बराबर संवसार तरी कपलाचो करपाचो ? पोराची मात काकळूट ! ’

‘ चला चला, तिजें चेडूं येयलें. ’

विठाबायची व्हडली धूव शेंवतू रिकामें तोपलें घेवन बांयचेर उदक व्हरपाक यतालें.

◆ ◆ ◆

वळ

गोवणीक दांग मारून भिकून पोवळयाच्या गळयांत हात घातलो. शींग तोंपत म्हुण मान वांकडी केली. दाव्याचीं बिड्डीं सोडलीं. गोठयांत सावन ताणें आंब्या–पोंदच्या रत्नामावशेल्या तुक्याक कुंकार माल्ली.

‘उऽऽहूऽऽऽ’

तुक्याल्या घराचे वणटीक आदळून भिकूचे कुंकारेचें पर्तवण जालें. सकाळच्या शांत पारार भोंवतणचो वांठार किणकिणलो. तुक्यान परत कुंकार माल्ली. आपणेंय गोरवांक सोडिल्ल्याचें कळयलें.

‘फोटें घेतलें ?’ भिकून मुद्दम पोकोळ आवाजान तुक्याक फटयाचो उगडास केलो. हातांतलें कोयतूल तायटार घांसून कमराचे मुंजीक खोयलें.

‘आयज कोयतूल कित्याक रे ?’ गोठयांत शेण भरता आसतना भिकूचे आवयन प्रस्न केलो. सारणी–खुंटारो हातांत धरून देड पांयार ती उबी रावली.

‘हें–हें’ फाटीफुडें पळयत भिकू मोन्यावरी चांचल्लो. आवयच्या प्रस्नान फाटीर जळार बशिल्ल्यासारकें ताका जालें. तशी आवयन दुबावान ताजेर नदर घुंवडायली. सारणी–खुंटाऱ्यान ती कोंडांतलें मूत भायर वडोवंक लागली. पौखाण्यान शेणाचे थापे एकठांय करूंक लागली.

मुताचे खातसाणीत, ताजेपरस आवयच्या प्रस्नान भिकू दंवातल्या कोंडयावरी सकाळींच शिरशिरलो.

‘कोणाच्या कित्याक हात लायशी’ आवयन उमथे मानेन उपदेस केलो.

‘ हें, हांव तसल्याक कोणाचे लगाडीक वचना. ’

‘ बरें न्हूं तें. ’

‘ आयज हांव पोवळ्याक कोंडयाचो पालो घालतलों. त्या खातीर कोयतूल. ’ वाट गावल्यावरी भिकू धडपडलो.

‘ ह्या दिसांनी कोण्या–पालो घोटेता म्हणोन जाणा मरे ? ’

‘ .... ’

‘ कालच्यासारको पोवळो कुळागरांत वचत. ’

‘ आयज शेपडी सोडिना. ’ भिकून उतरांत निबरसाणेचो आव हाडीत म्हळें.

‘ देवकी गावडी घरादारावयल्यान गाळी संवीत दारांत येता. काल सूपभर आणसां–देंठ दारांत वडवन गेल्या. आयज सांबाळ तेका. एक बैल, पुण हजार-जाणांची दुसणां घेता. जालोच कसल्या चोट्टया कास्ताचो ! भिकूची आवय शेणाचो पाटलो घेवन गायरीकडेन गेली. भिकून संद पळोवन पावलांत नेट हाडलो. पोवळ्याची शेपडी नेटान वळ्ळी. तसो पोवळो चवताळ्ळो. रानाचे वाटेक लागलो.

सद्‌चेवरी सगल्यांलीं गोरवां रानाची वाट माड्‌डोवंक लागलीं. आंगावयलीं मुसकां झाडीत शेंपडयो वयर करून वाटेकुशिच्या झिलींत रिगूं लागलीं. पाडकांच्या कानांत सकाळचें वारें रिगलें. आवयक सोडून तीं चवणुकां मारूंक लागलीं. दंवान भिजिल्ल्या धुल्लार गेतांच्यो रांगोळयो उदेल्यो. एखाद्री गाय मदींच वजऱ्यावरी पानेवंक लागली. चेंचूंक आयिल्ले बैल गाये फाटल्यान जिबल्यो चाटून भोंवूंक लागले. जाणटेल्या बैलांनी आपल्या मुता–नळान लांबूच लांब नागमोडी रेगो ओडल्यो. गोरवांचे धेंकर, पाडकांचें हांबेवप, राखण्यांचीं पदां, फालां आनी कुंकाऱ्यांनी सगले वाटे–तिटेक जाग आयली. एकामेकांचीं कुथां काडीत, गाळी संवीत सगळयांचो मेळो दोंगरार वडाकडेन पावलो. गोरवांक वडाकडल्या सरयांत चरवाक घालून सगळे वडामुळांत जमले. एका ऊंच गुण्यार बसून तुक्यान सगळयांक मेजले. पिटकोळेचीं फळां चोखूंक गेल्ल्यांक एक सणसणीत आवयवयल्यान गाळ मारून एकठांय केले.

‘ भिकू, हें फोटें घेवन, तुंयें म्हाज्या फाटल्यान येवपाचें. समजलें ? तुगेले कोयतूल म्हाजेकडे दी. ’

‘ हांव ? ’ भिकूची वाळू वांकडी जाली.

‘ भियाड्डो, केन्ना शिकतलो ? असल्यांनी माती खातलो ! ’ तुक्यान भिकूच्या

भियाडुयापणाचो उद्धार केलो.

भिकून मोन्यांनी सगलें आयकून घेतलें. सगळयांभितर अणभवी तुकोच. सतरा–अठरां वरसां पिराय आसून लेगीत भर मानायाचे उंचायेचो आसलो. तोंडान फटकळ. व्हडपणाचो मान राखण्यांत ताकाच. वडार चडून सकल आसलेल्यांक तुको ‘ ग ’ घाली. ‘ ग ’ गावन आवय बापायवयल्यान गाळी घालूंक तुक्याक मेकळीक आनी अधिकार आशिल्लो. मात तुक्याचेर केन्नाय कोणे ‘ ग ’ घातल्यार पोले तांबडे करून घेवचे पडटाले. तागेलीं गोरवां सरयांतल्यात तुको भायर धांवडायतालो. तुक्याचें उतर भायर वडोवपाचें पिशेपण कोण करिनासले. राखण्यांचें गोडशें रांदू वा पाडव्याचे नाल्ल फोडूं, केन्नाय कोणाच्या नाल्ला–बोंडयाक हात लावपाचें काम आसूं वा अनसापणसां चोरपाचें काम आसूं सगळया कामांक तुकोच मुखार.

आयज थारायिल्या कामाचें वांटप तुक्यान परतें एकदां सगल्यांक समजावन सांगलें.

‘ दुल्या, तुंयें आडयाभायर रावप. भिकू कांबळ हाडून तुजेकडेन दितलो. तुंयें अगसां झिलींत वडोवप. चेडो आनी लाडू दोगूय सगळीं अनसां घेवन कळमेर येतले. ’

‘ आनी गोरवांकडेन कोण ? ’ भिकून मदींच अडचण सांगली.

‘ गोरवांक वाग खायना. तुगेल्या पोवळयाच्या हाडांक पळोवन वाग पळोन वयतलो. ’ तुक्याचे जापेर सगळे पिंपळापानां सळसळ्ळ्यावरी हांसले. भिकू लजेन मेलो.

तुक्यान तुवालो कमराक आंवुळ्ळो. भिकूकडलें कोयतूल घेतलें. ‘ कच्च ’ करून कुमयाची खांदी कापली आनी धार अदमासायली.

‘ नुसतें उजरावपाची मरे ! ’

सगळीं पावलां तुक्याच्या फाटल्यान पाटलाले अनशीकडेन वळ्ळीं. फटें कडकडत्या हातांत धरीत भिकून आंगाक आंवुळ्ळें.

‘ आयज बिरेस्तार न्हूं ? ’ एकल्यान विचाल्लें.

‘ शू ऽ ऽ ल्हवू ’ तुक्यान धपकावणी दिली.

‘ फाल्यां बिरेस्ताराक शुक्राराच्या वारा खातीर पाटेल अनसां मोडटलो. ’ दुसरो फुतफुतलो.

‘ तेंज्या आदीं आमी मोडुंया. तेका तरास नाकां ’ तुक्याच्या उतरार भिकू सोडून सगळे मुमुरख्यानींच हांसले.

‘ हं !’ अनशिच्या आडयाकुशीक पावतकच तुक्यान सगळयांक ‘ शिनाल ’ केलें. भिकूक पावलां नेटान वडोवपाक खुणायलें. तणावयल्या दंवान भिकूच्या पांयांचे तळये धवे–फुल्ल जाल्ले. ताका गुंडे रोमताले. पावल वडोवपाची इत्सा नासतना लेगीत तो तुक्याच्या फाटल्यान चलतालो. आयच्या कामांत तुक्याक नकार दिल्यार आपूण राखण्यांत ‘ एकडयो ’ जातलों हाजी ताका खात्री आसली. म्हुण ताणें काल थारायल्ले हे सुचोवणेक तेंको दिल्लो. पुण तुक्याबराबर अनशींनीं वचचें पडत अशें ताणें चितूंक नाशिल्लें. हे जापसालदारकेच्या भंयान तो कांचवेल्लो.

‘ होनो कसो कितें पळयता, मार उडी. ’

‘ आं ? ’ तोंडाचें फोलीण उगडीत भिकून पळयलें. तुक्यान आडयावयल्यान अनशींत उडी मारिल्ली. भिकूक तें अशक्यच दिसलें. पुण तुक्याच्या दोळयांतले इंगळे पळोवन ताणें धोंपारकोंपर घसटायलें. अनशिंतल्या वट्टांत घालून घेतलें. तुक्याच्या पावलार पावल वडोवंक लागलो. अनशिंचीं पातीं खरवतीसारकीं ताच्या पायांक घाय करूंक लागलीं. पायांत काण्णीचे कांटे मोडले.

‘ घे – घे ’

‘ अं ? ’

तुको कोंब्याच्यो गंवटयो पिळ्ळयावरी अनसां मोडून भिकूकडेन दिवंक लागलो. तीं पिकिल्लीं, हळडुवीं अनसां पळयनाफुडें भिकूचे वोंठ ओले जाले. खीणभर पायाचें जाळ तो विसल्लो.

‘ पापया, घाल खोळींत ’ तुक्याचे दांत करकरले.

‘ चल, फोटें व्हरोन दुल्याकडेन दी. ’ तुको फुडें फुडें वचत आशिल्लो. भिकूचो भंय पावला पावलाक वाडत वतालो.

‘ पाटेल येयलो जाल्यार....आमकां धल्ले जाल्यार....घराकडेन आवयन सांगलां...आवय गे ! ’

‘ कितें जालें रे ? ’ भिकूचे किळंचीर तुको तापलो.

‘ कांटो तोंपलो. ’

‘ मागीर काडचो. तसोच यो. ’

आतां अनशिंतल्यान पाटलाच्या घराचें पाखें दिसतालें. भिकू काचाबूल जालो.

ताच्या आंगाक शेळो घाम सुटलो. तुक्याचीं फाटीं सरपाचीं लक्षणां दिसना जालीं.

‘ कोण रे थंय ? ’ पाटलाच्या घराकडल्यान उलो आयलो.

‘ पळ–पळ ’ तुक्यान ओणंव घालून धांवत येवन बोकडेवरी आडयावयल्यान उडी माल्ली. भिकू जीव मुठींत धरून आडयाकडेन धांवलो. ताच्या पांयांत वांगडाच दोनचार कांटे मोडले. आंगार हुमल्यांचो घोंटेर फुटलो. सगळें बळगें एकठावन ताणें दुर्ग हुबयलें.

‘ आमकां हडकुना पाटलान ’ तुक्यान सांगलें.

‘ मागीर कोणांक ? ’

‘ कुळागरांत कोणांक आसतलें ’ तुको हांसलो. भिकूच्या जिवांत जीव आयलो. दोनय पायांनी न्हिन्नळत, आंगावयले हुमले फाफडीत भिकू तुक्याफाटल्यान कळमेर आयलो. चारूय वाटांनी काजूच्या झाडांनी गच्च आशिल्ले कळमेर अनसांची रास पडिल्ली.

‘ कितलीं आसा ? ’ म्हणत तुक्यानच मेजपाक सुरवात केली.

‘ दोन इसो आनी सात. ’

‘ भिकूच्या काळजांत धप्प जालें. तुक्याचे आज्ञेचेर सगळ्यांनी अनसां हातांत घेतलीं. कळमेंच्या तळपाक आदळून फोडून खावपाक सुरवात केली. राशिंतलीं बरीं–बरीं अनसां सोंपोवपाखातीर हिराट्यांसारक्यो घिट्टी पडल्यो. जण एकलो अनसांतलो मातसो–मातसो गोरब खावन बाकिचें सालीसकट भायर भिरकावंक लागलो.

‘ साली पयस झिलींनी मोखा ’ तुक्यान धाव्या–बाराव्या अनसाक हात घालीत म्हळें.

एकान एक अनसाचो निकाल लावन सगळे वडाकडेन आयले. सगळ्यांपरस भिकूचे वोंठ पितांब आयिल्लेवरी सुजलेले. तो ‘ सूंऽसूंऽ ’ करतालो.

वडाकडल्या सरयांत सगल्यांली गोरवां चरतालीं. भिकून सगळ्याक पळयलें. पोवळो खंयच दिसनाशिल्लो.

‘ पोवळो ना मरे ! ’ भिकून रडक्या सुरान सांगलें.

‘ खाल्लो वागान ! ’ तुक्याच्या उतरार परतें सगळे शिपयांवरी सळसळ्ले.

भिकूच्या काळजार अनशिचें पातें चरचरलें. ताणे फाटीफुडें पळेनासतना धांव माल्ली, बद्द देवके–गावडेच्या कुळागरांत. पायांतले सणसण आनी वोठांचें

चुरचुरप ताचें केन्नाच ना जालें. पोवळयाचे सदांचे चोरवाटेंतल्यान तो कुळागरांत गेलो. पयल्याच दांडयार ताका देवकी गावडी मेळ्ळी.

‘ हात तुमच्या घरा पा ऽऽड पडों. पागो ना ऽऽ जावं ! काल अनसां धोडयान धोडो खालो. आयज पळय, केळम्याक शिवडी दवल्ल्या जाल्यार ? दिया तेका सुजीक तरी ? देवकी गाळिंच्या उतराकणकणीं पोवळयाचेर फातर मोखताली. पुण सगळे तीर पोवळो चुकयतालो. धांवत वचून पोवळयान व्हाळांत उडकी माल्ली. व्हाळांतल्यान घरा वचपाचे वाटेर आयलो. फाटोफाट भिकूनय व्हाळांत उडी घेतली. कुळागरांतसून देवकेचो आवाज उदकाच्या घोग्यासारको येत आशिल्लो. गाळींक सय-सुवाद कांयच नाशिल्लो.

भिकूच्या दोळयांत आनी स्वासांत उजो पेटलो. ताणें मुंजिचें कोयतूल काडलें. व्हाळांतली बेतासारकी पिटकोळेची बडी कापली. बरी वेणली. तासली. आनी खोमसाच्या फाटल्यान लिपयली. हातांत बडी आसल्यार पोवळो चौकायटा; हाजी ताका खबर आशिल्ली. सोंशेत, आंवडे गिळीत भिकू पोवळया फाटल्यान सवकासायेन चलूंक लागलो.

पोवळो सरळ पायणींतल्यान भितर सल्लो. गोठयांत आपणाल्या दांव्यार येवन उबो रावलो.

‘ ह ऽऽ बा, ह ऽऽ बा ’ करीत भिकून दांवें हातांत घेतलें. गळयांत अडकायलें. आवळून–पिवळून दोन–चार बिड्डीं घातलीं.

‘ आतां शिकयतां तुका चोरूंक !’ भिकू सपासप पिटकोळेचे शिपटेन पोवळयाक शैपलोंक लागलो. शिपटेचे वळ आंगावयल्या मावांसारके उठूंक लागले. पोवळो गोवणींत हांबेवन–हांबेवन चवताळूं लागलो. भिकूचे हात थांबूंक नाशिल्ले. फाटीर वळांचें चारकण उदेलें तेन्नाच ताचे हात वळ्ळे. सोंशेत तो पेगावांक तेंकलो.

इतल्यान आवाज आयकून भिकूची आवय धांवत गोठयांत आयली.

‘ आयजूय गेल्लो मरे चोंरूक ? तूं फाटल्यान आसतना लेगीत ? चोराक असोच धाडावंक जाय. ’ भिकूचे आवयन दांत वोंठ किल्लीत म्हळें.

‘ खंयच्या चोराक धाडायता ? ’ गोठयाकुशीक वालो न्हेशिल्लो पाटील दोनूय हात कंबरार दवरून उबो आशिल्लो.

‘ आवय ! ’ भिकून सपनेल्ल्यावरी किळांच माल्ली. आवयक वेंग मारून तो भळभळयां रडूंक लागलो.

◆ ◆ ◆

काणी एका माजराची

ही काणी त्या रघूल्या धव्या माजराची. एकलेंच चुलिच्या खुरार बशिल्लें आसता. धवें माजर बसता ताजे आशिकुशीक मीठ–मिरसांगेचीं फोलिणां आनी साकर, च्या पावडरचे जिनस. एखाद्रया वेळार पापड, मसाल्या सारके जिनस. माजर कित्याक तोंड लायना. ताच्यो जगपाच्यो वस्तू न्हयच जाल्यार त्यो.

चुली कुशिच्या वायलांतली धग ताका पुरो जाता. दीस आनी रात.

माजर रघूलें म्हणटकीच हो संवसार रघूलो हें फाटोफाट आयलेंच. रघूलें घर सादेंच. जोडूय कमी. पुण दोगांक पुरो जाता इतली.

दोगां म्हळयार कोण ?

रघू आनी ताजी बायल ?

न्हय.

रघूची भावजय. कपलफुटकी बावडी. लग्नाउपरांत दोन–तीन म्हयन्यांनी घोव भायर पडलो.

रघू हरशीं व्हडलो. पुण लग्न जालोना. धाकल्या भावाचे दोनाचे चार केले. पुण ताजें अशें जालें.

आतां तिका तोच पोसता. जग पळयताच न्हय !

घरांत दोगांच. पुण दुबावाक तिळायेदी सुवात ना. कारण रघू निश्कलंकी. हनुमंतासारको ब्रह्मचारी म्हुण सगळे जाणा.

म्हळयार रघूलो संवसार बेस बरो चलता अशें म्हणपाक हरकत ना. पुण

प्रस्न ताच्या धव्या माजराचो. बावडें एकलेंच चुलीखुरार. जीव वचना म्हुण जगता तसलें जिवाळें. ताच्या मनांतली खेद–खंत कोणाक कळना. ताका सांगपाकूय तोंड ना. जल्माक येत पासून मोनेंच. माजरूच तें. घराच्या वणटी भायर ताणें केन्ना मान काडली ना. संदूच मेळ्ळी ना. ताच्या धिकेंभर पोटाक चार घांस मेळटात. तरी पुण तें मन लावन खायना. कसले तरी भिडेक लागून ताचे वर्तणुकीक अशी खिळी पडल्या. ते खातीर असो सुकताडो !

घराच्या पान्यावयल्यान दिसांतल्यान एक फावट मारप, दोन पांय फाटीं, दोन पांय मुखार ताणून पनेळाचे उळावणे सारकें आंग वळोवप. फोलिणा सारकें तोंड उगडून दोन सुस्कार सोडप आनी वांशाक दावकुलांनी चरचर बुचकावप. रागान पुण राग गिळून. आंतकडयो पिवळटून. अशा वेळार एकान एक बरिचो आंकडो सापळयाक खंय गुंथता तो स्पस्ट दिसता इतलो. चामडयाची धवी ल्हंव सुद्दम दसयल्ल्यासारकी. फुटिल्ले गादयेंतल्यान कापूस लोंबता तशी. कोल्यान पिसुडलेल्या कोंबडेच्या पांखासारकी अवतिकाय.

दोळे. तांतूंत इंगळे केन्ना पेटलेच ना. गाये सारके सदासर्वकाळ शांत–शीतळ. संकस्टाच्या वेळार दोळयांक धांपणी. दुकां लेगीत मलप्याचे कवडे भितर.

आवाज दमाचोच. पुण आंतकडयांक घांसून आइल्लो. किळांच कशी ! तरी पुण मँवऽऽ मँवऽ आनी मँवऽ ! चारी वणटीं भायर पडपाक कुस्तार.

कान सोशासारके. चोर–पावलांक शादूर जावपी. पुण माजराक असल्या आपल्या कानांचो कांय फायदो जालो ना. वयल्यात कान नासल्यार आपूण खीणभर तरी सुखी जातलें अशें ताका दिसतालें.

आतां ताका सुख मेळना म्हणटकीच ताज्या दुख्खाचो प्रस्न आयलोच.

माजराच्या दुख्खाक सुरवात जावन आतां सुमार आठ–णव म्हयनें भरतले. फाटल्या स म्हयन्यांत ताजे दोन बाळंटेर जाले. आतां तिसरे खेपे गुरवाचार चलता.

दोन वेळां वियेवनूय माजर रिते होटयेचेंच. पयले खेपे तीन पेटे जाल्ले. कापसा सारके लुसलुशीत ! भितल्ले कुडिच्या कोनशाक माजरान तांकां लिपयल्ले. वेळार लुचयतालें. पुण साडेसाती ! सात दीस जावन दोळे सुटचे आदींच काळेल्या बुकल्यान तिनूय जीव चाबडायले. मोगरेचे मोने कळे कशे आशिल्ले !

काळो बुकलो किर्मोच.

हुंवाळिल्लो.

दुसरे खेपे दोगूच पेटे. माजर माळयार वियेल्लें. पुण वार पडच्या आदींच काळेल्यान फुंकले.

काळेलो बुकलो राकेसूच. सगल्याच कामांत. आपणाल्या भुरग्यांकूच खावपी. माजराक ताच्याच योगान घडिल्ले हे गुरवाचार.

काळेलो राकेस कसो येतालो. माजर ताजीं पावलां वळखतालें. पळपाचो यत्न करतालें. पुण पळटलें खंय ?

भायर ?

भायर ताच्या तोंडांत सामकेंच पडपाचें. मरसर फाट सोडपी न्हय.

सगळें मोन्यानी सोंसचें पडटालें. सादें मँव लेगीत करपाक ताका स्वास उरनासलो. बुकल्याक खंयचो नेट येतालो कोण जाणां ! आधाशासारको आंगार झोडटालो. धोरार झोंपय घेतिल्ल्या हिंराट्याभशेन. मागीर सगळें शांततायेन भोगतालो. भोगूय राकेशी ! वरां वरां पांयांक खिळे मारून उबें केल्ल्याभशेन माजराक रावचें पडटालें.

आनी मागीर आपूण फुज्ज्यो काडटालो. ताकून–भोगून नामा निराळो. माजर मात अशें शक्त हुलपिल्या सारकें; बावून पातें जावन पडिल्ल्या दसणी फुलासारकें. फाटले सुजीर शेंपडी घोळयत हुलप सोंशीत चुलीखुरार पडून आसतालें.

काळो बुकलो भोग भोगपी ! धवें माजर भोग सोंसपी.

सैमाच्या नेमाप्रमाण मागीर माजराक गुरवाचार. बाळंतपण. आनी एक दीस राकेस काळो बुकलो आपल्याच रगताच्या जिवाचें भक्षण करतालो. परत फुज्ज्यो काडटालो.

परत माजर रिकाम्या तपल्या सारकें.

माजराक आतां तिसरे खेपे बाळंतपण घडचें आसा. जिवाच्या आकांतान जाता त्या जिवांक वाडोवपाचो ताणें नित्शय केला. कोणाच्या कर्मान आसना पुण आपल्या पान्याच्यो चिंवो नाजूक वोंठांनी चोखच्यो अशी ताची इत्सा आसा. आपणाल्या पेट्यांक कुशीक घेवन न्हिदचें, तांच्या गुटूर ऽऽ गुटूर ऽऽ आवाजान फाटलें जिवीत विसरचें अशें ताणें चिंतलां.

एके आवयची जीण भोगपाचें माजराचें सपन आसा.

रखूची भावजय. तिजेंय ह्या वेळार माजराचेर लक्ष आसा. फाटल्या दोन खेपांची गत ती जाणा. माजराक तिजो आदार मेळिल्ल्या सारको जाला.

कांय दीस आनी राती पासार जाल्यात. आनी माजरान एक सोबीत पेटो जल्माक घातला. आजून दोळे सुटचे आसात. माजरान देवाक आळयलां– आपल्या पेट्याक राखचो म्हुण माजर रघूचे भावजये फाटल्यान शेपडी हालयत आसता. तिच्या पांयांक घसटे मारता. तिका जागयता. त्या काळेल्या बुकल्याक हुंवाळून वडोवपाक.

पुण तिजेरूय संकश्ट आयलां.

आयज आमोरेर रघू घरा आयला. ताणें बोतलीन घालून कसलें तरी वखद झाडलां. तिका पिवपाक दिलां. ती पिवपाक तयार ना. रघू तिका धपकायता. दोळे चुंवडायता. विखाळ्या उतरांनी तिका म्हणटा :

—म्हाका खबर आसा तुका दीस गेल्यात....

—हय.

—वखद पी.

—ही तिसरी फावट...

—म्हाका खबर आसा.

—म्हाका भुरगें जाय....

—तुका घोव ना.

—मागीर दीस कशे वतात....?

—चड उलोवंक नाका.

—तुमीच म्हजे....

—चूप ! हांव तुजो देर.

—मागीर हें कर्म कित्याक करता ?

—तुका पोसतां. म्हाका मानान जगूंक जाय !

—आनी म्हाका ?

—रांडेक मान ! वखद पी.

—म्हजो गाब असो घळघळोवं नाका....

—उपाय ना.

—म्हजेकडेन लग्न कर....

—मेल्ल्या भावाचो विस्वासघात जातलो.

—आनी हें कर्म ?

—लोकांक दिसना.

रघू जबरदस्तीन तें वखद तिका पिवंक लायता. माजर धांवत म्याँवऽम्याँवऽ करीत तिच्या म्हन्यांत येता. ताज्या पेटयाक काळया बुकल्यान संद सादून चाबडायिल्लो आसता. रघूची भावजय माजराक उबारून हड्डयाकडेन धरता.

अजाप म्हणचे दोगांचेय दोळे दुकळ पडून ठणठणीत पडिल्ल्या आश्टया सारके दिसतात.

◆ ◆ ◆

बळार

तुबकाकार येसुल्याची शिरकोणी.

शेळिच्या फसलेची लुंवणी जाल्या. शेतांत वांयगणाची तयारी चल्ल्या. सगळयांनी शेतांत खण्णी घातल्या. नळ कुसूंक जाय म्हुण. येसुल्यान मात् खणणी घालूंक ना. शेत कोणाक तरी जोतपणाक दिलां. ताणें पयलें तास घातलां. खूब कडेन बारावलां. नळ सारको परतूंक ना. शेतांत पावलभर लेगीत चिखोल जावंक ना.

वेळ दनपारचो. एक धवीफुल्ल बळार येसुल्याल्या शेताचे मेरेर उबी रावल्या. दनपारचें बाराच्या कडा वयलें वोत तिच्या पांखांक सोंसना. मर्दी-मर्दी ती व्हडयाच्या वल्यावरी पाखांटे हालयता. करकरीत जाल्ल्या पांखांत थंड शितळ वारो खेळवपाचो यत्न करता. केदोवेळ ती समाधी लागिल्ल्यावरी तेंच मेरेर उबी आसा. तिच्या वांगडचीं बोकीं आनी बाकिच्यो बळारी पयल्या शिरकोण्यांनी पावल्यात. ना म्हुण ती खोरवो, बेबकांय धरिना. उदकांत पडिल्ले तिचे सांवळेंत दोन काड्डुवां आसात. पुण तांचेरूय ती चोंच मारिना. आपणाल्या मनांतूच ती जळफळटा. कसलो तरी खेद-चिंता तिचें काळीज पोखरता. जड अंतस्कर्णान जोरांतल्यान उठिल्ल्या दुयेंती भशेन ती दोंको उखलता. येसुल्याच्या शेतांत देंवता.

....कसली कमाशी केल्या....कर्माची ! म्हजे दोंके मातलेगीत रोमना. एक तास घातलें म्हुण कमाशी जाता ? ....नाजाल्यार हेरांलीं शेतां....खण्णी घालून दोन आडवीं-उबीं तासां वडयलीं. हाका कोणें सांगलां शेत आनी भात....आपूण

शेतांत देंवल्याबगर शेतपण जाता....? दुसरो आपले जमनिची काळजी मन लावन घेता....? शेजान्नीकडेन भुरगीं पोसूंक दिल्यार उपकारता ? मागीर तीं बाबा गांवसाली येट जावपाची. नांगराच्या फाळाक नाल्ली लावन जोतपण करपाचें. दिसवडो हातार चडलो म्हणटकच सोंपलें.

विचार करतां-करतां ती एका गायार चडटा. ‘ आवय्स....! केदे व्हडले गाये ! खणींतल्या कपाँसारके. हयानफुडें केन्ना कुसतलें हें ? गाये उल्ले तें उल्लेच, मेरो तरी मारपाच्यो....आजून खोरेंच लावना तांकां. ह्यानफुडे तांचेर चिखल दवरपाचो. असल्यांनी हाच्या शेताच्यो शिमो सारक्यो उरतल्यो ? मागीर दुसरो धरता ती मेर आनी शीम ! हाच्या बापायच्या काळांत खंय ही शिरकोणी शेकान शेक पातळिल्ली. आतां आटत चल्ल्या. हाका केन्ना बुद्द येतली देवाक खबर ! हाचो बापूय खंय सकाळीं फांत्यार आंबील भुरकावन देवतालो शेतांत, तो सांजचो आमोरेर घरा....खाणा-जेवणाची सुद्दां याद नासताली. बापूय हूम गाळटालो म्हुण घरांत खाणयांनी भात येतालें. कुडींत मुडयांच्यो थडयो लागताल्यो. आतां खाणयेक बावीस कुडव पॉल.....

बापायचें कितें आसा हाचेकडेन ? शेत दिलां दुसऱ्याकडेन रोवपाक आनी आपूण जाला कासादोर ! एक तुबक घेवन भोंवता तें मात पळोवचें....म्हुण लोक हाका तुबकाकार येसुलो म्हणटात. घरांत बुडकुल्यांत कितें शिजता देव जाणां.... पुण तोवलेक मात आतऱ्या पयऱ्यान शाकोतेचो वास आसाच. कासाक वचून पोट भरता जाल्यार शेत वडोवचें विकून....हाच्या ह्यातान रोयलें आनी पडींग उल्लें सारकेंच. दुसऱ्या कोणाच्या हातांत पडल्यार ताचीं पोरांबाळां तरी वोंठांक निवळ लायतलीं.

बाकिचीं बोकीं आनी बळारी पयल्या शिरकोण्यांतल्यान तिका उले मारतात. गायावयल्या एका तोळाक ती चोंचींत धरून झिडपिता. मनांतल्या मनांत बाकिंच्या बळारींचेर चिडकेता. ‘ हांकां दुसऱ्याचें सुखदुख्ख कांयच ना. हुंवाळून वडयिल्ल्या सारक्यो ! फुक्यानीच दुसऱ्यांच्या शेतांतल्यो खोरवो बेबकां खाल्लीं म्हुण जालीं.... फाल्यां हीं शेतां अशीं पडींग पडल्यार हांगा ताळो ओलो करपाक तरी मेळटा...?

मिनाखाणीवयल्या शेवाळ्यासारकी मान वयर करून ती बाकिच्या बळांरींकडेन फाट करता आनी परती येसुल्याच्या शेताचेर चिंतता.

कमाशी ना ती ना, सारें तरी मारता वेळावेळ ? तेंवूय ना. हाचो बापूय खंय

वज्यांनी शेण हाडून ओततालो हे शिरकोणेंत. आतां शेणाचो एक थापोय पडना. कसो पडटलो....? बापायचे मुस्तींत वीस-पंचवीस गोरवांचो गोठो आशिल्लो. दोन-तीन शेणांच्यो गायरी भरताल्यो. आतां गोरवांचें नांव आसा ? सादें जोत लेगीत ना. गोठयाचो पागोच सोंपलो.

हातांत नांगर धरपाचो सोडून हाणें तुबक धल्लां. तीर धरता खंय....हाजें सावज खंय आनी हो कासादोर खंय....

‘ क्यें क्यें ’ एक बळार तिका सादयता आनी भुर्ऽ करून सगळीं उडून वतात. ‘ चलात....हांकां आसको ना हुसको....मेळटा म्हुण दुसऱ्याचें फुकटांत भकचें ! ’

येसुल्याचो राग ती बाकिच्यांचेर झाडटा. तांकां दुशणां दिता. येसुल्याच्या फुडाराची चिंता तिका भेश्टायता.

आतां असलेच कमाशेर हो बीं शिंपतलो. सारें-पाणयाची वासपूस करचो ना. हाचें शेत दंवार पोसवतलें. सुर्याच्या वोतान पिकतलें. जोमेरेन हाका घामाचें मोल कळचें ना तो मेरेन हाच्या मापांत सदांसर्वकाळ पॉलच खेळटलें. कितें हाजो फुडार....? कसो पोसतलो हो पोरां-बाळांक....हांव सदां हाज्या शेतावयल्यान उडोन वतना कितलें जड जातलें म्हजें काळीज....! ’

बळारिचे पाखांटे जड जातात. ती येसुल्याच्या शेतांतलें उदक पिता. मान वयर करता आनी इतल्यान तुबकाचो फार जाता. एक गुळी बळारिच्या मानेंतल्यान पासार जाता. ‘ कॅंक ’ करून ती पांखाटे झाडीत उदकांत पडटा. तिजीं धवींफुल्ल साळकासारकीं पाखां चिखलांत लोळटात. तांबडें भडंग रगत उदकार शिंपडटा.

शेताच्या बांदावयल्यान माडाच्या आडसाक लिपून बशिल्लो येसुलो उठटा. तुबक खांकेक लायता. चिखल माड्डयत बळारी म्हऱ्यांत येता. शाकोतेचे यादीन ताच्या तोंडार हांशें फुलिल्लें आसता.

बळार निमाण्या खिणाक येसुल्याकडेन पळयता. तिचे नदरेंत तिका सांगपाचें आसता.

‘ तुजो तीर चुकला ! ’

✦ ✦ ✦

भिकारो

भिकाऱ्याची पिराय सतरा वरसां आशिल्ली; पुण तो सुमार धा–बारा वरसां पिरायेचो सोब. मुट्ट्याच्या तुर्मणावरी ताची वाड खुंटिल्ली. पांच फूट उंचायेचो भिकारो तोळाभाशेन विडविडटालो.

ताचें घर सावय. हुण्णेव्हाळ ह्या गावड्यां वाड्यार. वाडो व्हाळाकुशीक म्हुण हुण्णेव्हाळ. वाड्या लागसार एक मुळावी शाळा. फुडें गुण्यांचें दुरीग. ताचे मुखार तांबडो रस्तो. रस्त्याचें एक मूख सावय वसल्यान तर दुसरें तोंड वेऱ्यां वसल्यान. त्या दुर्गा भायर भिकाऱ्याचें पावल केन्ना पडनासलें. केन्नाय चुकून दुर्गाचो आंकाडो हुपपाची पाळी ताचेर येताली. जाणट्या मनशासारकी ताची लांब पावली. हाडांचो पेटारो दोन दोकल्यांचेर चलता असो भास जावपाचो. गबाळी नदर चोंयवशेन घुंवपी. कोर्दिच्या बावल्या सारकी. वोंठावयल्यान सदा सर्वकाळ कोंग्यासारकी लाळ पाझरत आसताली. पोटाच्या धोलार लाळेचे पाट स्पश्ट उदेताले. ती लाळ काश्टेच्या शेवान पुसपाचें शाणेपण ताका पिरायेच्या सतराव्या वरसा मेरेन आयलेंना. केन्नाय रस्त्या वयल्यान ताची सुवारी सावयच्या पसऱ्यार पावताली. आंवळून धरिल्ली पयशांची मूठ तो नाबीर उकती करी. ताच्या तेंबल्ल्या तायटार पयशे दसून उर. लाळ गळयत तो वाळू पेंचतालो. पसरकार गुरुकाका ताका हात हालोवन विचारतालो :

‘ कितें जाय ? ’

....ताचे पेंचिल्ले वाळवेंतल्यान उतर सुटनासलें. ‘ फकाण ! ’ गुरुकाका

आपली दीसपटी चाळीत म्हण. कांय वेळ कुले खरपीत भिकारो गुरुकाकाक पळयत राव. आनी मागीर रस्त्यार उडकी मारी. मुठी वयर करून पावसाची दडक झडिल्ल्यावरी घरा धांव मारी.

सावयचे ते मुळावे शाळेमुखार सांजचे नेमान भुरगे गड्डयांनी, कोंयडेबालांनी खेळ. भिकाऱ्या परस ल्हान भुरगे हाताच्या मदल्या बोटा वयल्यान तिरान गड्डो मोखी. खोल्ले ऽ ऽ केल्लीं बालां फुलां कशीं जिखून धरी. भिकाऱ्याक असलो खेळ केन्ना जमलोना. तो नेमान खेळ पळोवंक येतालो. पुण ताका कोण खेळूंक आपयनासलो. तोय केन्ना तांच्यांत रिगनासलो. शाळेच्या सोपणांर बसून बळारी वरी एकाचित्तान तो खेळ पळयतालो. खेळटां खेळटां एखाद्र्यान वडीन मारिल्लें बाल जर आडया भायर पडत तर तो सुंगट कसो उसळ. दोनय हातांनी मुठी गच्च आंवळून भुजां आंवळी, सपासप वानरावरी सपणां हुपून उरीकरी पाव. सगळे जाण आड्डताले.

‘ए, फकाण !’

भिकाऱ्याची खोस प्रगट करपाची ही संवय आशिल्ली. जल्मताच ताका देवान दिल्ली. मोल्लुक्यां खातीर ताका अशें जातालें.

• •

केन्नाकेन्नाय गोरवांराखण्यां बराबर भिकारो वतालो. ताच्या घरचीं गोरवां नाशिल्लीं. पुण ताची आवय ताका धाडी. सांगात्यांचे लगाडीक लागून सुदल्लो जाल्यार सुदल्लो हे भावनेन. गोरवांक चरवाक घालून राखणे शेण पुंजायताले. शेण एकठांय करून माडांनी वांटकुळयोच राशी थापताले. रोवणेच्या वेळार मागीर सारें म्हुण शेताक ताचो उपेग जातालो. बाकिच्यांचे लगाडीन भिकारोय गोरवां फाटल्यान शेणाक हेडटालो. एखाद्र्या बैलान शेंपडी वयर केल्यार थाप्याची वाट पळयत तिश्टतालो. ते म्हणसर बाकिचे राखणे सगळें शेण सुतलायताले. भिकाऱ्याक खूब उसरां आपली चूक कळून येताली. आनी मागीर तो एक हात फाटल्यान काश्टेक धरून धांव मारी. उल्लें सुल्लें शेण पुसून काडी. शेणाचो थापो ताच्या सगळया आंगाक सारवल्लो आसतालो. बाकिंच्या परस ताची रास सदांच भागिल्ली आसताली. पुण ताचें दुख्ख ताच्या रुपडयार केन्नाच फांकनाशिल्लें.

केन्नाय राखण्यांक कूय येताली. सगळे माडामुळांत एकठावताले. पदां म्हणपाक फुसलायताले. पुण भिकारो काना–मनार घेना आशिल्लो. मागीर राखण्यांतलो मुखेली गणगणो फुडें सरतालो.

‘ भिकाऱ्या, ही इडी घे. ’

भिकारो इडयेक झोंपय मारी.

‘ आतां एक पद म्हण. ’

भिकारो कुले खरपीत सुरू करी. तोंडाक येता तें घोगऱ्या सुरान म्हणी. उतरा इतलीच ताच्या वोंठावयल्यान लाळ वच. राखण्यांचो खळखळ सगळया भाटांत गाजतालो. राखण्यांक ताजीं पदां रुचतालीं अशें न्हय; पुण ताजी करामत तांकां पळयन दिसताली. भिकारो तन्मयतायेन आपणाक येता तें म्हणटालो. ताजो अर्थ राखण्यांक कळनासलो आनी खासा भिकाऱ्याकय. पयलें पद गावन तो फाट वळयता तें पळोवन राखण्यांमदलो चोंचरो लाडू म्हण :

‘ भिकाऱ्या, आनीक म्हन. ’

भिकारो ना म्हुण मान हालयतालो.

‘ म्हनये पयै, मुथीतयें दितां ’ लाडू ताज्या मुखार धांपिल्ली पोकी मूठ नाचोवन म्हण. पुण भिकारो बदनासलो. लाडून चेड्डेच्या बोलसांतल्यान चवळेच्यो सांगो हातार दवल्ल्या उपरांत तो दुसऱ्या पदाक सुरवात करी.

* *

सावयच्या वाठारांत वरसांतल्यान खूब काले आनी जात्रा जातात. पुण भिकाऱ्याचे जिणेंत एकच याद उरसारकी जात्रा म्हणचे वेरेंच्या अनंताची जात्रा. हे जात्रेची वाट भिकारो सदांच पळयतालो. ताजे जिणेंतलो तोच एक खोशेचो उत्सव.

मार्गशिर्श शुद्ध तयेदिसा वेरें सावन अनंताची पालखी सावय लक्ष्मीनारायणाच्या देवळांत येता. रातच्या सातांक सुमार पालखी अर्दे वाटेर पावली म्हणटकीर धोल ताशांचो आवाज आयकूंक येतालो. सगळे तयार जाताले. हुण्ण्याव्हाळांतलीं गावडयां दुर्गाच्या आकांडयार येवन रावतालीं. तांतूंत भिकारोय आसतालो. ताजी काश्टी सद्चीच आसली तरी दनपरां व्हाळार उमळिल्ली आसताली. तो माथ्यार

न्हाल्लो आसतालो. बुतांव नाशिल्लें एक खोमीस आवय मुद्दम ताज्या भुजांर चडयताली.

धोल, ताशयांचो आवाज आयकनाफुडें ताजें रगत फुरफुरतालें. बावळीं शिवशिवतालीं. आडयावयल्यान हेंवाळयासारकी तकली काडून तो सगळया रस्त्यार अधाशासारकी नदर मारी.

दुर्गाच्या आकांडयाकुशीक वरसासारकें भाऊ नायकालें तोर्न आसतालें. कोंडयांनी आंवुळिल्ल्या तोर्नांक मदीं एक नाल्ल आनी आंब्याचे ताळे बांदिल्ले आसताले. रस्त्याच्या दोनय वाटांनी आडव्या माडयां कांबींर शेणाच्या गुळयांचेर पणटयो दसयल्ल्यो आसताल्यो. एके हारीन त्यो पेट्टाल्यो. ह्या तोर्नाफुडें मागीर उबालदिनालें तोर्न. थंय दोनूय वाटांनी दोन व्हडले कोवदे भगभगत आसताले. ताजेफुडें सगळीं अशींच तोर्नां—गुरुकाकालें, बाप्पुलें, मोहन नायकालें. लक्ष्मीनारायणाच्या देवळामेरेन मदीं मदीं तोर्नां आनी पणटयांच्यो लांबचेलांब वळी आसताल्यो.

पालखी लागीं पावतां पावतां एक एक गरंजेल फुट्टालो. भिकारो कच्च करून आंग काडटालो आनी मागीर आपले सद्चे संवयेन मुठी आंवळून खोस भोगतालो. मदीं मदीं बाण सुरसुरताले. भिकाऱ्याची नदर ऊंच मळबांत बाणाबराबर वच. एक बाण आपल्या आंगार येवन पडचो अशें ताका दिस.

आनी पालखी सामकी फुडयांत पाव. फोगेटयांची लांबचे लांब माळ पेटत रावताली. गरंजेल गरजेताले. बाण सुरसुरताले. पालखेमुखार सोरो पियेवन तर्रर जाल्ले माडयांचे कवाथे घेवन नाचूंक लागताले. व्हडा आवाजान आड्डताले :

‘हरी रे म्हाज्या पांडुरंगा ऽऽ
सख्या हरी म्हाज्या पांडुरंगा—’

सगळो वाठार खणखणून वच. भिकाऱ्याचो बापूय सोरो पियेवन पालखेफुडें नाच. भिकाऱ्याकय आपूण सोरो पियेवन बापायवरी नाचचें अशें दिस. तो काना दोळयांनी सगळें अधाशा सारको घोंटून घेतालो. पालखी तोर्नाखाला थांबताली. भट वोठांत कितें पुटपुटत पुजा करतालो. घांट किणकिणायतालो. फुलां, नाल्ल पालखेंत दवरतालो. लोकांक फुलांचो प्रसाद वांट्टालो. कांयवेळ धोल, ताशे

थांबताले. पालखेमुखार झांज वाजोवन धव्याफुल्ल मुस्तायकेंतलो हरदास अभंग गायतालो.

‘ सोनियाचा दिवस आजी अमृतें पाहिला ’– एक पखवाजकार मान धोलोवन साथ करतालो. देवाचे देवळी हातांत रंगीत बडी घेवन इतिहासीक नाटकांतल्या संवगां सारके छातयेक पटे लावन उबे राव. थोडे दिवटी धरी. भिकारो सगळें पळयतना देहभान विसरून वच.

‘ भिकारो व्हुंय ? ’ भिकाऱ्याली आवय ताका सोदताली.

‘ हांगा आहा ’ कोणतरी सांगतालो.

‘ भिकाऱ्या ओहो यो ’ भिकाऱ्याली आवय ताज्या भुजाक धरी. गर्दैंतल्यान ताका ओडीत पालखे म्हऱ्यांत व्हरताली. पालखेकडल्या लोकांक मातशे कुशीक सारून भिकाऱ्याक पालखेपोंदच्यान काडटाली. दोळे धांपून हात जोडटाली आनी पुटपुट्टाली :

‘ पाव देवा अनंता— ’

भिकाऱ्याक हातुंतलें कांय समजनासलें. ताका जाण येतपसून कितलेशेच खेपो तो पालखेपोंदच्यान गेल्लो. त्या दबाज्यांतलें तें एक आंगूच कशें ताका दिसतालें.

मागीर पालखी फुडें वताली. वाटेंत पेणीं करीत लक्ष्मीनारायणाच्या देवळांत पावताली. वाटेर पेणीं जाल्लेकडेन कितें ना कितें तरी वांट्टाले. कोण नाल्लाच्यो गोडान कळशिल्ल्यो शिरन्यो, तर कोण साकर. भिकारो गर्दैंतल्यान आपलो हात मुखार करी. भुरग्यांचे चिरगटींतल्यान ताका निवेद्य मेळटालोच अशें ना. पुण केन्ना फाटीं रावनासलो. हातार पडिल्लें कितेंय देवळांत पावसर तो चोखीत आसतालो. ल्हेंवन ल्हेंवन ताजें तायट खरखरीत जातालें.

देवळांत पालखी बरोच वेळ रावताली. भजन, आरत्यो जाताल्यो. भिकारो पालखेंत पळयत रावतालो. तरांतरांच्या फुलांनी अनंताची मुर्त सामकी लिपून गेल्ली आसताली. पालखेंतल्या फुडल्या हारशांत अनंताचें पडबिंब दिसतालें. भिकारो तें पळयत बसतालो. पंचकादय वांटून पालखी उखलताले.

‘ पुंडलीक वरदा हरी विट्ठल ! ’

पंचकादयिचो हात चोखीत भिकारो परतो लक्ष्मीनारायगाच्या देवळाकडसून गोयंड्याकडेन येतालो. पालखी ‘ हरी रे म्हाज्या पांडुरंगा, सख्या हरी म्हाज्या

पांडुरंगा ' ह्या तालार परती वेऱ्यां वताली. वेऱ्यां मागीर कालो, नाटक जातालें; पुण भिकाऱ्याची जात्रा गोयंडयाकडेन पावतकीच वरसासारकी सोंपताली.

' भिकाऱ्या, यो मुरे ' आवय साद मारी; आनी हाताक धरून घरा व्हरताली. भिकारो धुंदितच आसतालो. ते रातीं न्हिदतालो; पुण ताज्या धांपिल्ल्या दोळयां मुखार–तोनां–पालखी–अनंताची मुर्त–पणटयांच्यो हारी–दिसताल्यो. कानांत गरंजेलांचे आवाज–बाणांचें सुरसुरप–अभंग–आरत्यो आनी मागीर–

हरी रे म्हाज्या पांडुरंगा
सख्या हरी म्हाज्या पांडुरंगा

तोय रंगतालो. एक माडये कवाथो घेवन धेंपां मारीत नाचतालो.

हरी रे म्हाज्या पांडुरंगा
सख्या हरी म्हाज्या पांडुरंगा

● ●

सतरा वरसां मेरेन भिकाऱ्यान आपले भिकार जिणेंतलो हो खोशयेचो दीस भोगलो आनी कांय दिसांफाटीं तो मोल्लुक्यांनीच मेलो.

फुडल्या वरसा, ताज्या फुडल्या वरसा अनंताची पालखी नेमान वेऱ्यांसावन येतली. गरंजेल, बाण सुरसुरतले. धोल, ताशे वाजतले. पालखी सावय पावतली. गोयंडयाकडल्या तोर्नापोंदा थांबतली. सगळे विधी यथासांग जातले; पुण वरसासारको एक भिकारो पालखे पोंदच्यान वच्चो ना. तो गेलो ना म्हुण कोणाक यादय जावची ना. आनी पालखी फुडें वतली.

* * *

हांव हारलों : हांव जिखलों

धडधडट्या काळजान वरसाचो हिशोब दाखोवपी तें पत्रक हांवें उसयलें आनी 'पास' हीं अक्षरां पळेनाफुडें सर्गांत पाविल्ल्याचो भास जालो. पास जाल्ल्याची खात्री जावन लेगीत दोन चार खेपो तरी तीं अक्षरां परतीं परतीं तोखेलीं आनी म्हाका अकस्मात याद जाली. रुपा....ताचो रिजल्ट....आजून तें भितरूच आशिल्लें. पयली चल्यांची पाळी आशिल्ली. निकतेंच एक-एकलें चली वर्गांतल्यान भायर सरतालें. म्हज्या काळजांत परतें धडधडूंक लागलें. रुपा नापास जालें जाल्यार....हांव धावेच्या वर्गांत बसतलों आनी रुपा परतें णवेच्या वर्गांतूच उरतलें. ना. अशें जावंक फावना. रुपा पास जावपाकूच जाय. जातलेंच. पुण म्हज्या मनांत बेस्टीच पाल चुकचुकूंक लागली आनी म्हजो म्हाकाच प्रस्न पडलो. रुपा पास जावंकच जाय असो म्हजो आग्रो कित्याक ? रुपाची इश्टीण काळेलें जया, मोटवें गोरेलें वंदना हांचे बाबतींत हांव इतलो आग्रो कित्याक धरिना....? तांच्या पास जावपा ना जावपाचें सोयर-सुतक म्हाका कित्याक लागना....? तशें पळोवंक गेल्यार हांव रुपापरस जया आनी वंदनाकडेनच चड उलयतालों. रुपाकडेन उलोवपाची संद मेळून लेगीत म्हाका केन्ना उलोवपाचें धाडस जायना आशिल्लें. रुपाविशीं वा रुपाक आवडटा तसलें उलोवपाक हांव वंदनाचो आनी जयाचोच आदार घेतालों. म्हजें उलोवणें आपणाक लागून आसा हें रुपा रोकडेंच ताडून घेतालें आनी मुमुरख्यां ताच्या पोल्यार चान्नें कसो हांसो फुलतालो. म्हाका कसलें तरी खोल समाधान मेळटालें. आमी एकामेकांकडेन

उलयनांत हें खूब जाणांचे नदरेंत आयिल्लें. जायत्या जाणांक तें एक कुवाडें पडिल्लें. तशें पळोवंक गेल्यार सगळयांत पयलीं म्हाक्काच तें एक कुवाडें आशिल्लें. केन्ना केन्ना कांय जाण म्हाका मुद्दम विचारताले :

‘ आयज रुपा कित्याक येवना रे शाळेंत ? ’

आनी हांव ‘ कोण जाणां ’ म्हुण आंग फापुडटालों. खरें म्हळयार ताचेविशीं म्हाका खऱ्यांनीच कांय खबर नासताली. रुपाविशीं केन्नाय कसल्यो खबरी चल्ल्यार हांव मान वळयतालों वा विशय बदलपाक सोदतालों. आनी वांगडचे एकामेकांक चिमटे काडटाले.

वर्गांत हांव तसो बोवाळ करपी भुरगो, पुण सामकोच नाड न्हय. मास्तर वर्गांत नासतकीच फाटल्या बांकार आमची संगीत मैफल झडटाली. महमद रफी, किशोरकुमार, मन्ना डे,सुधीर फडके जावन सगल्यांची वांगडाच जुगलबंदी लागताली. आनी तांच्या सांगाता बोवाळ उणो पडटा म्हुण कल्याणजी आनंदजी आनी शंकर-जयकिशन हांचें म्युझीक बांकार, कादेनांर आनी कंपास बॉक्सांच्या पत्र्यार सुरू जातालें. केन्ना केन्ना सामको सुंवारेचो बोवाळ जातालो. बाकिचे अभ्यासू भुरगे वाजेताले. आतां मास्तर येवन सगल्यांक पेटीत आनी वरां वरां शांततायेचेर आनी शिस्तीचेर प्रवचनां दीत म्हुण बरेच भियेताले. चलयो पयलीं पयलीं मातशें हांसून येवकार दिताल्यो पुण चड गैर जालें म्हणटकीच तोंडां वळोवन बसताल्यो. चलयांत रुपा मदल्या बांकार बशिल्लें आसतालें. वंदना आनी जया ताच्या बांकार दोशी वशीं बसतालीं. मैफलींत हांव आसां म्हणपाचें दोगांय रुपाक सांगतालीं आनी मदीं मदीं फाटीं वळून म्हजेकडेन पळोवन हांसतालीं. पुण रुपा केन्नाच चुकून लेगीत फाटीं वळून पळयनासलें.

एक फावट अशीच एक मैफल शाळेची शिस्त भिस्त माड्डयत गेली. हांवय बरोच किटकिटलों. आनी कल्पना नासतना अकस्मात रुपान फाटीं वळून पळयलें. तशयो सगळयोच चलयो फाटीं वळून पळयताल्यो. पुण रुपाच्या दोळयांत, नदरेंत दुसरेंच कितें तरी आसलें. ‘ म्हजीं मस्तेपणां चड जालीं ‘ इतलेंच म्हाका ते नदरेंतल्यान कळ्ळें. म्हाका शेळो घाम सुटिल्ल्यावरी जालो. वाचाच गेली. आनी हांव मोन्यानी, सामको मोन्यानी शाळा सुटसर रावलों. त्या दिसासून हांवें केन्नाच बोवाळ केलो ना. रुपा त्या दोळयांनी फाटल्यान पळयत म्हुण. आनी आतां तर आमचें मोनेपण कडक एकवत कशें सुरू जाल्लें.

शाळेच्या संमेलनांत हांवें नाटकांत काम केल्लें. रंगपाटार बसून रंगतालों. फुडयांत हारसो आशिल्लो. म्हज्या फाटल्यान येवन तिगांय उबीं रावलीं. रुपा तशेंच आंग चोरून. रुपा आयज साडी न्हेशिल्लें. रंगाऱ्यान म्हज्या वोंठार काळया ब्रशान मिश्यो काडल्यो आनी रुपा खिस्स करून हांसलें. कोणाक दिसचें न्हय म्हुण ताणें जया आनी वंदनाच्या भुजांर आपले वोंठ दामून धल्ले. हांव हें सगळें हारशांत पळयतां हाजी ताका मात्तूय सुलूस नासली. आनी रुपाक नदर थीर करून पळयलें तें हांवें त्या दिसा. तेंवूय हारशांत. उक्ताडार नदरेक नदर दिवपाचें धाडस केन्नाच आयलें ना. हांव रंगून उठलों.

‘ वरसा सारकें रंगुनी काम आं ’ जयान म्हाका सांगलें.

‘ पळय रे, तुज्यासारकें रुपाय आयज नटून आयलां.’ वंदनान साडी न्हेशिल्ल्या रुपाक म्हज्या मुखार धुकल्लें. कितें उलोवचें तें नकळं जावन हांव बेश्टोच गोंदळ्ळों. रुपान वंदनाक चिमटो काडून परतें आंग चोरून आसलें तशें तें उबें रावलें.

दुसऱ्या आंकाचो पड्डो पडलो आनी कोणेंतरी दोन तीन बक्षिसां म्हज्या कामाखातीर जाहीर केलीं तीं घेवपाक हांव माचयेर गेलों. शाळेच्या हेडमास्तरान बक्षिसां हातांत दिवन फाटीर हात माल्लो आनी ताळयांचो शिंवर जालो. हांव कापसाच्या पावलांनी भितर आयलों. दारारच हीं तिगांय आशिल्लीं. म्हज्यापरस तांकां चड खोस जाल्ली. हांवें बक्षिसांचीं बॉक्सां उकतीं करच्या आदीं वंदना आनी जयाचे सुवादीन केलीं. नदर मात रुपाचेर घोळटाली. दोगांयनी तीं बक्षिसां रुपाकडेन दिलीं. रुपा पयलीं कांचवेलें. दोन तीनदां ताणें फाटी फुडें पळयलें आनी म्हजी नदर चुकोवन दोनय बक्षिसां हड्ड्याकडेन घट आंवळून धल्लीं. म्हज्या काळजांत असंख्य ल्हारां उसळ्ळीं. भायर पड्डो उगडलो आनी तेच उमेदीन हांव माचयेर गेलों.

• •

रुपा निकालपत्रक घेवन वर्गांतल्यान भायर सल्लें आनी म्हजीं पावलां थरथरलीं. आयज ताज्या बराबर जया आनी वंदनाय नाशिल्लीं. तीं आपापलीं निकालपत्रकां

घेवन मुखार गेल्लीं. रुपाचो नंबर फाटीं आशिल्लो. म्हाका कितें करचें तेंच येवजना जालें. हांव वर्गाच्या दाराकडेन आशिल्लों. म्हाका ताणें पळयलो पुण ताजीय म्हजेवरीच अवतिकाय जाल्ली. ताणें आपणालें निकालपत्रक उगडून पळयलें पुण ताज्या तोंडावयल्यान म्हाका कांयच वळखूंक आयलें ना. बरेंच फुडें वचून ताणें फाटीं वळून पळयलें. हांवें वळखलें. नेटान पावलां वडयलीं आनी हांव ताजे कुशीक पावलों. आपल्या हातांतलें पत्रक ताणें हळूच कोणाक दिसना तशें म्हज्यामुखार धल्लें आनी काडलें. कागदावेलीं ‘ पास ’ हीं अक्षरां पळयनाफुडें म्हाका म्हज्या यशापरस चड खोस जाली. म्हजेंय पत्रक हांवें ताज्यामुखार धल्लें. आनी परिक्षेक कॉपी मारता ते चोर नदरेन ताणें पळयलें; तें भुरकुटलें आनी पावलां नेटान वडोवन चलयांच्या चोम्यांत मिसळून गेलें.

• •

माय सोंपून जून उजवाडलो. वरसासारक्यो शाळा सुरू जाल्यो. एक म्हयनो गांवभर हेडून आनी चकाटां–पाशारांनीच काबार जालो. शाळेच्या वातावरणाचो तसो बरोच विसर पडलो. शाळा सुरू जावपाची तारीख लागसार पावली तशें एक एक पान गळत चलिल्ल्या रुखाभशेन अवतिकाय जाली. पुण प्रत्यक्षांत जेन्ना शाळेच्या हुंबऱ्यार पावल दवल्लें त्यावेळार एक नवी उर्बा काळजांत उदेली. दोन चार दीस पसार जाले. पोरन्यो वळखी कोयर फापडून चकचकीत केल्ल्या हारशासारक्यो परत्यो जमूंक लागल्यो. जया आनी वंदना परतीं नव्या वर्गांत मेळ्ळीं. रुपा तांच्याबराबर आशिल्लेंच पुण त्याच मोनेपणान.

एक दीस क्लासटिचर वर्गांत आयलो. मोनिटराचे वेंचणुकेचो प्रस्न ताणे काडलो. मोनिटराची वेंचणूक दर वरसा गुप्त मतदान पद्धतीन जाताली. मेजावेले काशींत जण एकलो आपापलें मत्त वडयतालो. पुण ह्या वरसा मास्तराच्या मनांत कितें आयलें कोण जाणां. म्हणूंक लागलो :

‘ ह्या वरसा ती पद्धत नाका. जण एकल्यान उकतेपणान आपलें मत्त जाय ताका दिवंचें. कोणें वायट धरचें न्हय; खेळीमेळीन यश–अपेश मानून घेवचें. ’

सगळ्या वर्गान एकसाथ आड्डून सुचवणेक मान्यताय दिली. आतां प्रस्न उल्लो

उमेदवारांचो. आपखोशेन कोणच मुखार आयलो ना. मास्तराक प्रस्न पडलो आनी ताणें जण एकल्याच्या तोंडार नदर भोंवडावपाक सुरवात केली. तसो प्रत्येक जाण मान सकयल घालून आपल्यावयलें संकट चुकोवपाक सोदूं लागलो. निमाणेकडेन मास्तरान मोटयान जाहीर केलें :

‘ पयलो उमेदवार फाटल्या संमेलनांतलो हिरो रंगनाथ नायक. ’

सगल्यांनी वांगडाच बोवाळ करून मास्तराचे सुचवणेक पालव दिलो. अकस्मात जाल्ले घुरयेन हांव काचाबूल जालों.

‘ हांव ना. हांव ना–’ हांव आड्डलों. पुण कांयच उपेग जालोना.

‘ आता हिरोच्या आड कोण ? ’ मास्तरान विचाल्लें.

‘व्हीलन’– परतो सगलो वर्ग आडुलो.आनी पोरुंच्या वरसा म्हज्या वांगडा नाटकांत व्हिलनाचें काम केल्ल्या विश्वासाचेर पाळी आयली. तो उमेदीन उबो रावलो. रावचेंच पडलें. अजाप म्हळयार आमी दोगूय एकाच बांकार बशिल्ले.

वेंचणूक सुरू जाली. मास्तरान बोर्डार म्हजें आनी विश्वासाचें नांव बरयलें. आतां जण एकल्यान उठून आपलें मत्त दिवपाचें आशिल्लें. पयल्याच बांकावेल्या भुरग्याचेर पाळी आयली. तो उठलो. आदीं मातसो फाटिफुडें जालो. आनी चर्च करून खोडवान ताणें आपली आडी म्हज्या नांवामुखार ओडली. ताळयांचो शिंवर जालो. म्हज्या आंगार मोरपीस भोंवल्यावरी जालें. म्हज्या यशाचो तो शुभशकून दिसलो म्हाका. हांवें विश्वासाकडेन पळयलें. तशी ताणें मान वळयली. दुसऱ्या भुरग्यान मात विश्वासाक मत्त दिलें. आतां एकलो म्हाका मत्त दितालो तर दुसरो विश्वासाक. दोगांयचीं मत्तां सारकींच जातालीं. भुरगे मुद्दम अशें करताले. यश कोणाक मेळटलें हें सांगप कुस्तार आशिल्लें. मास्तरूय ह्या प्रकाराकडेन तोखेवन पळयतालो. म्हजेर पाळी आयली. हांवें म्हजें मत्त म्हाकाच दिलें. तशें विश्वासानूय आपल्याकूच. चले सोंपले. आनी चलयांची पाळी आयली तसो म्हजो आवरो उडूंक लागलो. चलयांनी चल्यांचीच श्रीगणेशा चिरली. म्हजी नदर रुपाचेर घुंवन आशिल्ली. तें चुळबुळ्ळें आनी ल्हवूच उठून फाटल्या बांकार वचून बसलें. ताच्या मनाची अवतिकाय हांवें जाणली. वंदनान आनी जयान अपेक्षेप्रमाण म्हाकाच मत्तां दिलीं. रुपान फाटल्या बांकार बसून आपली पाळी लांबवपाचो यत्न केल्लो.

निमाणें रुपाची पाळी आयली आनी सगल्यांनी वांगडाच बोवाळ केलो. बोर्डार दोगांयकूय सारकींच मत्तां जातालीं. आनी फकत रुपाचेंच मत्त उरिल्लें.

रुपा फाटल्या बांकार बसलें खरें पुण आतां ताका आकांताचो पेंच पडलो. तोंड सामकें फोटू काडपासारकें जाल्लें. सगल्यो नदरो ताजेर थिरावल्ल्यो. म्हाका उमेदीन भरून आयलें कारण म्हजो विजय म्हाका स्पस्ट दिसतालो. जया आनी वंदना तर भुरकुटून गेल्लीं. खूब जाणांक खांक सुटिल्ली. भुरगे मुमुरखेच हांसून एकामेकांच्या कानांत फुतफुतताले. रुपाचे नदरेंतल्यान तें सुटलेंना. तें चडच कांचवेलें. थरथरून उठलें. बोर्डाकडेन गेलें. ताज्या पावलांचेर म्हज्या काळजाचे ठेके पडूंक लागले. ताणें खडू घेतलो आनी चर्र करून आडी ओडली विश्वासाच्या नांवामुखार. आनी तें तोंडार हात दवरून परतलें. म्हज्या काळजार चर्र करून घाय पडलो आनी हांवें बांकार बसकण माल्ली. हांव कोसळ्ळोंच. कितेंतरी आगळेंच घडलें अशा अर्थाचीं सगल्यांचीं रुपडीं जाल्लीं. मास्तरान विश्वासाक मुखार आपयलो. मागीर अभिनंदन, मोनिटराचीं कामां, वर्गाची शिस्त...कितें कितें सांगलें. पुण म्हाका कांयच आयकूंक येना आशिल्लें.

शाळा सुटली तसो हांव एकलोच मोन्यानी घरचे वाटेक लागलों. पावलांत आयज बरोच नेट आशिल्लो. इतल्यान झपझप पावलांचो आवाज आयलो. मागीर कंवचेच्या कांकणांची किणकिण. हांव चलतालों. फाटल्यान कोणतरी धांवत येतालो. इतल्यान म्हज्या हाताक कोणेंतरी धल्लें. म्हाका थांबयलो. मनांत नासतना हांव थांबलों. तें रुपाच आशिल्लें. खाक्यांत पुस्तकां आशिल्लीं. दोळ्यांतल्यान दुकां व्हांवतालीं. ताजे वोंठ थरथरले. पुण उतर फुटलेंना. म्हाका ताजें तोंडूय पळोवपाचें नाशिल्लें. हांवें पावल उखल्लें तसो ताणें हुंडको दिलो. तोंड उगडलें :

‘ सांगतां मरे– ’

‘ ––––– ’

‘ हांवें तुका मुद्दम मत दिलें ना.’

‘ ? ’ म्हजे नदरेंतूच प्रस्न आशिल्लो.

‘ सगळीं तुका आनी म्हाका दुसरेच नदरेन पळयतात. ’

‘ ! ’

‘ तुका मत्त दिल्यार तांकां चड दुबाव येवपाचो. ’

‘ हं ! ’

‘ मुद्दम आपणें दुसऱ्याक दाखोवन दिवप बरें ? ’

‘ कितें तें ? ’ हांव आजून निवळूंक नाशिल्लों.

‘ हांव सांगना ’ दोळयांतल्यान दुकां व्हांवता आसतनाच रुपा गाल फुलोवन मुसुरखेंच हांसलें. हांव आतां भानार आयलों. रुपा म्हजेकडेन पयलेच खेपे इतलें उलयतालें आनी....तें लेगीत सांगपासारकी न्हय अशो गुपीत गजालीविशीं. हांव आंग आंग फुल्लों. आनी म्हाका कळ्ळें कि हांव हारलों तरी हांव जिखलों.

◆ ◆ ◆

खळ

आयज सकाळींच दुगेबाबाली मळणी लागली. भेडशीपोंदा दाळिल्ली कुतल्ल चार मानांय लागत इतली आशिल्ली. मानायांनी शेण सारयल्ल्या खळयांत तण घालले. तणाचेर हांतोर शेकानशेक पातळ्ळो. हांतराच्या दोनूय वटांनी म्हेडिचें तिकटें उबें केलें. म्हेडीचेर कोंडयाचें आडबर घालें आनी मानायांनी खोमसां काडून म्हेडिच्या केवल्याक लायलीं.

‘ अंदू पांगो ना आमचें मळपाक न्हूं ? ’ दुगेबाबान आपणाल्या मानायांक विचाल्लें.

‘ आसतलो आनी कसल्याय वावराक– ’ एकल्यान म्हळें.

‘ हो पय, तेका मळटा म्हणोन वास लागलो. ’ दुसऱ्यान बांदावयल्यान सकल देवपी पांग्याक पळोवन म्हळें. बळारीसारकीं लांब धेपां वडयत पांग्यान खळ लागीं केलें.

‘ दुगेबाबाले मळणेक पांगो ना म्हटल्यार तोपलें बुडलें. ’ तिसऱ्यान पांग्याच्या तोंडामुखार हात उरफटे नाचयत सांगलें.

‘ यो पांग्या, शंबर वरसां आयुश्य आसा तुकां ’ दुगेबाबान चार कणशो आडबराक बांदीत म्हळें.

‘ एक दीस सरना. शंबर वरसां कितें करपाचीं आसात ?’ पांग्यान इडये शेंवट बोटान पालयलें आनी कानाक खोयलें. ताज्या कपलार चिंतेच्यो घडयो पडल्यो. भेडशिच्या पानांतल्यान तोंडार पडिल्ल्या किर्णांच्या वोतानूय ताज्या तोंडावयले

भाव बदल्ले नात. दोनूय वोंठ दांतांपोंदा धरून ताणें इडये धुंवराची कोडसाण चोखली. कुतल्ली वयलें मळणें वेंगान घेवन तो माड्डून–माड्डून मळूंक लागलो.

‘ पांग्या, ह्या दिसांनी कालोर कसो जाता ? ’ एकलो.

‘ रात–दीस उकडटा तें कळना ? ’ पांगो–उलोवंक जाय म्हुण उलयलो.

‘ कपडो आंगार तरी दवरूं येता मरे ? न्हू रे पांग्या ? ’ दुसऱ्यान जोडणी दिली.

‘ शी ! ’ पांग्यान वाळू वांकडी करीत ताज्या प्रस्नाक जाप दिली.

‘ मागीर पांग्या, रातचो सामकोच उगडो न्हिदता काय कितें रे तूं ? ’

पांग्याच्या तोंडार खीणभरलेगीत बदल घडलो ना. तण फापुडटना दुगेबाब मात सुक्या बिळांत कुल्ली खळखळ्ळयासारको हांसलो.

पांग्याचें आयज कितेंतरी बिन्नसलां हाजी सुलूस मानायांक लागली. बायलांच्यो गजाली काडल्यारूय पांगो दाद दिवचोना हाजी तांकां कल्पना आयली. पांग्याचे वाटेक वचपाचे भानगडींत ते पडलेना. मळटां–मळटां शेताच्या उदका–पाणयांच्या गजालिंनी तांणी अर्दो आदेस काबार केलो.

‘ पांग्या, तुगेल्या मळण्यांक गोटो उरता. ’ तण फापुडटना दुगेबाबान पांग्याक जाणविकाय करून दिली. पांगो जाग्यार आयलो. पांयापोंदचें मळणें तो आरतेंपरतें मस्तूंक लागलो. मनांतल्या सगळ्या विचारांची पांयांपोंदा तूस करपाचो तो यत्न करी, पुण बळगें ताज्या मनामेरेन पावनासलें.

‘ पांग्या, तुजी बायल खंय पावली रे ? ’ ताणें हेवटेन तेवटेन पळयलें. सगळ्या मानांयाचीं बायलां घोवाक पेज घेवन भेडशीपोंदा जमिल्लीं.

‘ यो, इल्लो इल्लो निवळ पिंवया ’ एका मानायान म्हळें. आनी सगळे मानांय हांतरार मळणें दवरून भेडशीपोंदा गेले. पांग्याचो ताळो धारोळयो फुटिल्ल्या शेतासारको सुकिल्लो. सकाळीं उदकाचो थेंबलेगीत तोंडांत घालिनासतना तो घरांतल्यान भायर सरिल्लो. बायल–भुरग्यांचीय तीच अवतिकाय जाल्ली. आयचो कुडव कांडून पेजेक घालपाचें ताणें थारायल्लें. देवा–दयेन दुगेबाबाले मळणेर तो आपयल्ल्यावरी पाविल्लो.

‘ आयचें काम मेळना जाल्लें जाल्यार– ’

भेडशिच्या सांवळेंतल्यान ताणें भायर पळयलें. वत रखरखतालें.

‘ तुजे बायलेक याद ना दिसता. यो तूं. ’ ताका परत साद आयली.

‘ ना–ना–येतली ’ पांगो चांचल्लो. ताज्या दोळयां मुखार घराकडलो चुली-

वयलो रिकामो बुडकुलो उबो रावलो. ‘ आपूण हांगा पेज पिवं ? एकलोच ?’ पांग्यान दुगेबाबान हाडिल्ल्या तांबयांतलें उदक घटाघटा घोटलें. कानाचें शेंवट फुसकायलें. परतून मळणें पांयापोंदा ओडलें.

सांजवेळचीं वोतां शेतांतल्या शिरांतल्यान गेलीं. मळणी सोंपली. भेडशीपोंदा सद्च्या सारको झगझणीत वारो माल्लो. दुगेबाबान मानायांक वारें करपाक लायलें. सूप दोनूय हातांत घेवन भुजां वळीत पांगो वारें करूंक लागलो. ताज्या पायांर भाताचे गोटे उदकाचे थेंबे कशे उसळूंक लागले. हातरावयल्या भाताचे राशिकडेन ताणें पळयलें. ल्हान ल्हान दोंगुल्ल्यांसारकी ताका ती रास दिसली.

‘ हितुंतल्या एका कुडवाचो आपूण धनी. बाकिचें दुगेबाबालें. ’ दिसवडयाचे यादीन तो धादोसलो. वारें करून जालें. आडवे राशीचेर ताणें सूप वावुडलें. त्याबराबर पॉल कुशीक हुबलें. कपलाची हूम पुशीत ताणें तुवाल्यान आंगावयली धूस फापुडली. दुगेबाबान भाताचें माप करपाक पांग्याकच फर्मायलें. साकाचे गांठीर बसून पांग्यान माप केलें. दुगेबाबान लाब–दोन आंकडे परते–परते तोंडान घोळयत मेजलें. बाकिच्या मानायांनी साक भरपाक सुरवात केली.

‘ पांग्या, तुमचो दिसवडो फाल्यां व्हरात. खळ करूंक जायें न्हूं ? ’ दुगेबाबान साकाक वेठयाचो पास घालीत म्हळें. पांग्याक कच्च जालें. आपले गंवटेकच पास घालून दुगेबाब आवुळटा अशें ताका खीणभर दिसलें. मेराच्या गोटयाचें कूस कच्च करून ताज्या बोटांत रोमिल्ल्यावरी तो न्हिन्नडलो. एका वाऱ्याच्या झोतान ताज्या आंगार हातराकुशिचें पॉल शिंपडलें. घरचे चिंतेन ताजें सगळें काळिजच खोरजलें.

भाताच्यो पोटल्यो खळार दाळून दुगेबाबान मुळवणाचेर तण घातलें.

‘ चला रसावांक ’ मानायांक घेवन तो तावेर्नार गेलो. पांग्यान सगळी वाट मोन्यानीच माड्डयली.

‘ पांग्याचें कितें जालां रे आयज ? ’

‘ पाव मारतकूच जातलो सारको. ’

पांग्याचें कोणाच्याच उलोवण्याचेर लक्ष नासलें. आपणाल्या रसावांचो पावभर सोरो घटाघटा पिवन तो तावेर्नाभायर सल्लो. आनी दिसा उजवाडे घरचे वाटेक लागलो. चलतां–चलतां आपलीं पावलां ताका खुबूच ल्हव लागलीं. दिसाभरयाचे कश्ट आंगावयल्यान देंविल्ल्यासारकें दिसलें. दुगांवयल्यान ताणें आपणाले खोंपीकडेन पळयलें. खोंपींतल्या बावक्या उजवाडाभशेन ताजें मन बावलें. ओणव

घालून तो भितर सल्लो. ताजी बायल धाकल्या चेडवाक मांडयेर घालून थापटिताली. तीन–चार वरसांचो व्हडलो चेडो हाथरपटयार ओमथो न्हिदिल्लो. पांग्यान तुवालो दांडयेर वडयलो. बायलेक कितें सांगचें ह्या विचारान तो खीणभर मोनोच उल्लो. कांय वेळान ताजी वाचा सुटली.

‘ आज रांदूंक ना ? ’

‘ तुकां सकाळींच सांगोना ? ’

‘ पुण कोणाकडले उश्णे तांदूळ... ’

‘ उश्णे कोण दिना. ’

‘ कित्याक ? ’

‘ सगळयांचें पिकलां म्हणटात. ’

‘ आमकां शेत–भात खंय आसा ? ’

‘ पुण दिसवडे करता न्हूं ? ’ घरकान्निच्या उतरार पांगो वग्गी रावलो.

‘ भुरग्यांक दनपरां उपाशींच दवल्लीं ? ’

‘ बारकेल्याक बिस्कूद भिजोवन दिल्ली. ’

‘ आनी व्हडल्याक ? ’

‘ दीसभर आंब्यामुळांत आसलो. ’

‘ आंब्यामुळांत पोट भरता ? ’

‘ चोखल्यां जायत घोटां–बिटां ! ’

पांग्यान ओमथ्या पडिल्ल्या भुरग्याकडेन पळोवन एक सुस्कार सोडलो. सगली खोंप सुस्कारान धुंगरिल्ल्यासारकी ताका दिसली.

‘ आज खंय आसलो कामाक ? ’ घरकान्नीन ताका विचाल्लें.

‘ दुगेबाबागेर मळपाक. ’

‘ मळून जावना ? ’

‘ जालें. ’

‘ मागीर दिसवडो खंय ? ’

‘ फाल्यां. ’

‘ फाल्यां ? ’

‘ खळ जावंक ना !’

‘ खळ कर्माचें. ’ पांग्याची बायल मनांतल्या मनांत चिडकेली.

पांग्याक आपलीच तिडक आयली. ताका दोळ्यांमुखार व्हडलीं व्हडलीं कुतल्लीं दिसपाक लागलीं. तांची मळणी! शिंपडटा तो गोटो! हातरावयल्यो राशी! सगळेकडेन ताका हळडुव्यो भाताच्यो राशीच दिश्टी पडपाक लागल्यो. ताणें सूप घेतलें. घसाघसा वारें केलें; पुण हातरार एक गोटोय उल्लोना. सगळें पॉलच जाल्लें. हातराभायर हुबोन गेलें. पांगो भानार आयलो. ताका पॉलावरी पोको जाल्ल्या सारकें दिसलें.

‘ चल, कितें चिंतता ? ’ न्हीद. पुरो जालां आसतलें! ताजे बायलेन सारन मारपाक सुरवात केली.

‘ भर पिकेर उपाशीं न्हिदप ? दीसभर काम करुनूय भुरग्यांक जमनींक पोटां तेखोवन न्हिदोवप ? ’ चिंततां–चिंततां पांगो चट् करून उठलो.

‘ खंय वयता ? ’

‘ रोकडो येतां. ’ पांगो काळखांतूच चलूंक लागलो.

सुमार अर्द वरान पांगो कुंथनत–कुंथनत खोंपींत भितर सल्लो. फाटीवयली साकाची पोटली कोनशाक वडयली. बायलेन दोळे वरशे केले. भंयान तोंडार हात धल्लो.

‘ हें कितें ? ’

‘ भात. ’

‘ कोणालें ? ’

‘ तेची वासपूस तुका नाका. ! ’

‘ अधर्माचें ? ’

‘ आदीं पोट – मागीर धर्म. ’

‘ पुण इतलें भात— ’

‘ सगल्यांलें पिकलां. ’

‘ कोणाक कळत जाल्यार ! ’

‘ ना कळचें; आदीं थोंडें वायनार घालून कांड. ’

‘ इतके रातचें ? ’

‘ हय. आयज चुलींत उजो पेटोवंक जाय. भुरग्यांक अशीं उपाशीं न्हिदोवंक भर पिकेर दुकळ पडूंक ना. ’ पांग्यान पोटली सोडोवन भात सुपांत काडलें आनी वायनार घातलें. मध्यानेच्या पाराक खोंपींतल्यान मुसळांच्या फारांचो आवाज

काळोख कापूंक लागलो.

दुसऱ्या दिसा दुगेबाबाल्या खळार भट जेवन गेलो. सांजे वडे भाजून खळ करपाचें आशिल्लें. सांजवेळा दुगेबाबान दुर्गाकडेन रावन पांग्याक उलो माल्लो.

‘ पांग्या, खळार वडयांक यो. ’

पांगो कांचवेलो. ताका खळार वचपाची इत्सा नासली. तरी पुण ताणें आपणालीं जड पावलां उखल्लीं. वाटेंत दुगेबाबान ताका सांगलें.

‘ पांग्या, तुका कळ्ळें मरे ? ’

‘ कितें ? ’ आंगार जल्लो चडिल्ल्यासारकें ताजें आंग शिरशिरलें.

‘ खळावयली एक पोटली कोणे चोरली ! ’

‘ केन्ना ? ’

‘ रातीं. ’

फुडें कितें विचारचें तें पांग्याक कळ्ळेंना. दुगेबाबान फुडें म्हळें, ‘ त्या चोराक ती पोटली पचता ? ’

‘ पचची ना. ’

‘ खळ केल्याबगर गोटयाक हात लावं येता ? ’

‘ ना ! ’

‘ त्या रामाक वळखता मरे तूं ? ’

‘ हय. ’

‘ खळावयलें भात चोरल्लें तोंमेरेन तो पिसो जाला. ’

‘—’ —पांगो.

‘ खळावयलें देवसपण खर. ’

चलतां-चलतां ते भेडशीपोंदा खळार पावले. वडे भाजून सुपांत दवल्लेले. पाटले पोंदा कोंबडे-पिलां धांपून दवल्लेलीं. सगळें यथासांग आसलें. ल्हवूल्हव लोक जमूंक लागले. जण एकलो एकूच उलयतालो.

‘ खळावयलें चोरतल्याक जैपत ना. ’

खळावयली सगळी तयारी जाली. वडे वांटच्याआदीं देवाक सोरो घालपाक सगळे एकठांय जाले.

‘ पांग्या, यो. बरें खर सांगणें करुंया. ’ दुगेबाबान पांग्याक उलो माल्लो. तणां–कुडयेच्या आडसाक कुरंगटी करून बशिल्लो पांगो उठून देवकन्या म्हऱ्यान गेलो.

दुगेबाबान भेडशीपोंदा वात लायली. आपणाले शिरकोणेंत केळिच्या पानांचे चार दोणे दवल्ले. खोल्यार गोडाचो कुडको दवल्लो. दुसऱ्या खोल्यार गंद–फूल काजळ दवल्लें. वडयांचे कुडके मोडून दोण्यांत घातले आनी वयल्यान सोरो वोतलो. सगल्यांनी हात जोडले. आनी दुगेबाबान सांगणें केलें.

‘ पाव रे. भेडशीपोंदच्या देवा, वरसा सारकें खळ केलां. तुजो भौमान पावोन घ. गोरवां–वासरां, राखण–रखवाली घट्ट दवर. गोटयाक चार गोटे लाबोवन दी. आनी देवा, तुजें खळ करच्या आदीं रातीं ह्या खळार चोरी जाल्या. तुजो पराक्रम आसल्यार चोवीस वरां भितर चोराक ख्यास्त भोगय. ’

दुगेबाबालीं निमाणीं उतरां सगल्यांनी उबारून धल्लीं. दुगेबाबान वडयांचें सूप पांग्याकडेन दिलें. पांग्यान सगल्यांक वडे वांटले. आपणांक वडे दवरपाचें ताका भानूच उल्लें ना. दुगेबाबान कालच्या सगळया मानायांक दिसवडयाचें भात दिलें. लापयांवाच्या उजवाडान सगळे शेतांतले वयर आयले.

‘ आरे पांग्या, हेवटेन चल मरे. ’ दुगेबाबान पांग्याक जागो केलो. आपूण घर फाटीं सांडून फुडें चलूंक लागलां म्हणपाचें पांग्याक कळ्ळें. मोन्यानीच तो दावे वटेन वळ्ळो आनी खोंपीवटेन चलूंक लागलो. कुडवाची पोटली घेवन तो घरांत आयलो. ताजो पूत काशाची वाटलीभर पेज घेवन जेवपाक बशिल्लो.

‘ वडे खंय ? ’ पुतान पांग्याक विचाल्लें आनी हात फुडें केलो.

‘ भुरग्यांक वडे हाडूंक ना ? ’ बायलेन परत तोच प्रस्न केलो. पांगो घरकान्निच्या तोंडाक पळयत रावलो.

‘ अशें कितें पळयत रावता ? ’

पांगो हांसलो. ताजी बायल काचाबूल जाली.

‘ हांसपाक कितें जालां ? ’

‘ हां–हां–हां ’ पांगो हांसत रावलो.

खोंपिचो कडवो हाल्ल्या सारको जालो. आंगांत वारें आयिल्ल्या सारकें करून पांग्यान खोंपींत सोंसपलेशें केलें. एक पिंजकी शेंदरी भाताचे पोटलेर घातली.

लिपयलिशी केली. बायलेक ‘ शूत ’ करून वग्गी रावपाचें शिनाल केलें. दिवो वाडयलो. खोंपींत काळोख गुपाट जालो. पांगो धांवत भायर आयलो आनी आंगणांत रावन दुगेबाबाक सादोवंक लागलो.

‘ दुगेबाब, दुगेबाब, हांवें भाताची पोटली चोरूंक ना. म्हाजे खोंपींत येवन पळय. हांव पिसो जावंचो ना. ’

* * *

उचंबळ

सांजचो वारो झणझणटालो. माडांचीं चुट्टा-ल्हारां तालार सळसळटालीं. न्हंयचे धडेर प्रकाश उबो आशिल्लो. भाटांत शिंपणें चालू आशिल्लें. इंदू आनी अंजनी हांडीर दोडी घेवन भाटांतले कावथे शिंपतालीं. बांयतसून उदक उसपितालीं. बांय न्हंयचे धडेपसून पंदरा सोळा धेंपांच्या अंतरार आशिल्ली.

प्रकाश आज पयलेच खेप भाटांत आयिल्लो. भाटांत काम चलता आसतना कामदाऱ्यांचेर लक्ष दवरपाखातीर ताका मुद्दम धाडिल्लो. तो कसोच वचपाक तयार नाशिल्लो; पुण व्हडलो भाटकार कामाक लागून दोन दिसांखातीर पयस गेल्लो आनी ताज्या बदलाक प्रकाशाक येवंचें पडिल्लें. पंदरा सोळा वरसां हुपून लेगीत ताणें घरच्या भाटां-बेसांचेर फाव तें लक्ष दिवंक नाशिल्लें. तातूंत ताका मुळापसून असल्या कामाची सदांच उबगण येताली. आज तर भाटांत फकत मोन्यानी उबो रावून कामदाऱ्यांचेर लक्ष दवरपाचें उबगणिचें काम ताच्या शिरार पडिल्लें.

कामेऱ्यां शिंपण्याक लागच्या आदींच तो भाटांत हाजीर जाल्लो. बरोच वेळ वाट वळोवन वाजेल्लो. आनी मातसो वगत असो एकलो रावचो पडल्यार तो मोन्यानी घराची वाट चलूंक लागतलो आशिल्लो. पुण बऱ्याच वगतान इंदू आनी अंजनी वोंठार तांबडें पान रंगयत आयलीं. तसो प्रकाशान सुस्कार सोडलो. अंजनीन धाकल्या भाटकाराक पळयलो. दोनय बोटां मदल्यान ‘ पिच्च ’ करून पीक भायर मोखली. इंदूक कोंपर लायत ताणें म्हळें, ‘ आयज नवो भाटकार. ’ इंदूनय

पीक भायर मोखून मान हालयत ताज्या म्हणण्याक येवकार दिलो. जीब वोठांचेर भोंवडायत ताणें पानांचो रवंथ सुरू केलो. ताणे वडयल्ली पीक आपल्या आंगार उसळ्ळेभशेन प्रकाशाक दिसलें. वोगीच ताणें आपलो धवो लेंगो दोनूय हातांनी फापुडलो. निळया खोमसाची देग झटकिली.

दोन कावथे शिंपून जाले. इंदू आनी अंजनी एकामेकांच्या कानांत कितें तरी फुत्फुतलीं. दोगांयनी मुमुरख्यानीच वोंठ दामून धल्ले आनी दोडी उखलतना प्रकाशाचेर तिरपी नदर घुंवडायली. प्रकाशाचे नदरेंतल्यान तें सुटलें ना. पावलांकडेन चाळो करीत ताणें एक सुस्कार सोडलो. तो एका वाऱ्या झोतांत मिसळून गेलो. ताणें दर्यावटेन तोंड वळोवपाचो यत्न केलो; पुण हीं दोगांय आपल्याविशीं कितें तरी उलयत म्हुण तो तसोच रावलो. हड्डयार आडवे हात कांबरून तांची जणेक वर्तणूक तो बारिकसाणीन पळोवंक लागलो.

इंदू आनी अंजनी एकेच पिरायेचीं दिसतालीं. दोगांय दिसपाक काळीं सावळींच. दोगांयनी धोंपरा सकयल घागरे घाल्ले. बोंबलेच्या बऱ्याच वयर तांबडे पोलके घाल्ले. उदक शिंपतना कपडे भिजचे न्हय म्हुण ताणीं घागरे धोंपरावयर कवळून कमराक खोयिल्ले. दोडी उखलतना आनी कावथे शिंपतना तांच्यो पोंवटो तिकतिकताल्यो. पोवटांच्या गोरश्या रंगार ल्हवूल्हवू तांबसाण मारताली. पोंवटांचो गोरो रंग आनी मुखामळार सुर्याच्या वोताक लागून आयिल्ली काळसाण हातुंतलो फरक स्पश्ट कळ. प्रकाशाचे तनरिची तांकां सुलूस लागली. आनी शिंपतां शिंपतां दोगांकूय वांगडाच खांक आयली.

‘ अंजनी, सारकें शिंपता मुगो ? ’ पोंवटेवयलें जळार मारीत इंदून अंजनीक वोगीच जागयलें. प्रकाश भानार आयलो. ताणें नदर दर्यावटेन घुंवडायली. एक ल्हार धडेर येवन ‘ सळ्ळ ’ करून फुटलें. पुण ताजी नदर परती दर्यावटेन थिरावली ना. ताणें पावलांची वोगीच उखल–पाखल केली. इतल्यांत ताज्या लक्षांत आयलें, दर्यावटेनचें शिंपणें सोंपिल्लें. तो वयले वाटेन वळ्ळो. पुण पावलांत मुद्दम नेट हाडून बांयकडेन येवन तो उबो रावलो. दर्यावटेन पळोवपाचें निमित्त करून तो दोगांचेय चाळे मेकळयापणान पळोवंक लागलो.

प्रकाशान सुवात बदल्ल्या तें पळोवन तीं मातशी थांबलीं. प्रकाशाकडेन फाट करून एकामेकांक कुरवांनी फितोवंक लागलीं. प्रकाशान पयस नदर लायली. इंदू मुखार आयलें. बांयचे धडेवयलो ताणें राजू घेतलो. उदकान

भिजलोसो करून वोगीच झिडपिलो. प्रकाशाचेर उदक उसळ्ळें जायत म्हुण निमतान ताजेकडेन पळयलें. अंजनी फिस् करून हांसलें आनी ताणें मान वळयली. प्रकाशान आपलें शिरशिरलेलें आंग लिपोवखातीर वोगीच छातयेवयले हात घट्ट आंवुळ्ळे.

इंदून कळशाच्या काठाक राजू अंदिलो. एका हातान धरून सळ्ळ करून सोडून दिलो. कळसो धप् जावन उदकार आदळ्ळो आनी प्रकाशाच्या आंगार एक शिरशिरी उसळ्ळी. ताणें इंदूचेर नदर थिरावपाचो यत्न केलो. दोनूय हातांनी बळां मारून इंदू कळसो ओडूंक लागलें. प्रकाशान बेरटेंच आपल्या भुजांचेर पेज आशिल्ल्यावरी आंग हालयलें. इंदूच्या कपलावयले घामाचे दोन चार थेंब नकळटां बांयत पडले. गालार दोन चार केंसाचीं मोवळां हुमेर दसून बसलीं. कळसो वयर काडटना ताजे तांबडेगुंज वोंठ तट्टून आयले. राजवाक दिल्ल्या हिसक्या बराबर हड्डें वयरसकल जावंक लागलें. आनी....ओणव घाल्ल्या कारणान पोलक्याच्या वयल्या भागांतल्यान दिसपी गोरेपिट्ट छातयेचेर ताजी नदर थिरावली. खीणभर प्रकाशाक आपलो आनी भोंवतणच्या वाठाराचो विसर पडलो. एक लांब स्वास भितर घेवन ताणें नदर कुशीक हालयली. दोशीं वटेन ऊंचउबार मातयेच्यो राशी आशिल्ल्या चरांत ताजी नदर रोमून बसली. दुसरो स्वास सोडून ताणें मान वयर घुंवडायली. तन्न्या कावथ्याक आयिल्ल्या नव्यातल्ल पेंडिच्या आडसरांक पळोवन ताणें आवंडो गिळ्ळो. ताज्या फोल्ग लेंग्यांत ताणें दोनूय जांगो आंवळून धल्ल्यो. पावलांक खाज आयिल्लेवरी चाटेर चाट मस्तुवपाक सुरवात केली. ताचें हें चुळबुळप इंदूचे नदरेंतल्यान सुटलें ना. कळसो बांयचे धडेर दवरीत ताणें अंजनीक ल्हवू आवाजान म्हळें :

‘ चवताळ्ळो गो ! ’

‘ नवो कावळो गू खावंक शिकता. ’

न्हंयचो आवाज गाजतालो. वाऱ्याचो झणझण चड वाडिल्लो. चुट्टांचें सळसळप वेगान चालू जाल्लें. ल्हारां फाटोफाट येवन धडेर फुट्टालीं. फुटिल्ल्या ल्हारांचो धवोफुल्ल फेंस फातरांच्या तोंडांक दसतालो. असो उचंबळून आयिल्लो दर्यो पळयतना प्रकाशाचो तोल गेल्ल्यावरी जालो. दोन पायांर ताजी कूड सावरना जाली. फाटींकुडें पळयनासतना ताणें भाटांतले पेळयेर थपकल माल्ली. जांगेर जांग ओडून ताणें वोंठ आंवुळ्ळे.

‘ पुरो जालें गो ? ’ अंजनीन इंदूक विचाल्लें.

‘ उबे आसल्ल्यांक जालें, मागीर म्हाका कित्याक जावंचेंना ? ’

‘ पुरो जालें काय चडून आयलें गो ? ’

‘ मोल्लुक्याचें आसा दिसता ! ’

दोगांय मुमुरख्यानींच हांसलीं. प्रकाशाचीं लक्षणां ताणीं ताडलीं. उरिल्ल्या दोन चार कापथ्यांचेर शेणाचो शिताडो फाफुडल्याभशेन उदक शिंपलें. राजवाची वांटकुळीच घडी करून बांयचे धडेर दवल्ली. रित्यो दोडी हांडीर माल्ल्यो आनी तीं प्रकाशा म्हन्यांत आयलीं.

‘ भाटकारा, वचों घरा ? ’ इंदून प्रकाशाचे खाडकेक हात लावन ताजी मान वयर करीत विचाल्लें. प्रकाशाक शेळो घाम सुटलो. एका फाटोफाट दोन चार आंवडे गिळीत ताणें हातानूच कपलाचो घाम पुसलो.

‘ भाटकारा उशीर जालो ना ? ’ अंजनीन नसत्या लाडांत येवन बागवत विचाल्लें. आनी ‘ वचात ’ म्हुण आपशींच प्रकाशाची मान वांकडी जाली.

दोगांय चुट्टांसारकीं खळखळून हांसत भाटांतल्यान भायर सल्लीं. धाकल्या भाटकाराक चवताळायलो आनी बेगीन सोडपाक फुसलायलो म्हुण दोगांय खोशयेन किटकिटलीं. दुडके चालीन घराचे वाटेक लागलीं. तांचें हांसप आनी दर्याच्या ल्हारांचे विरप ल्हवू ल्हवू मंद जायत चल्लें आनी माथ्यार वजीं व्हांवोवन तकालस जाल्ल्यावरी जड पावलांनी प्रकाश घरा परतलो.

‘ आरे, इतले बेगीन सोडलीं कामेऱ्यांक ? ’ प्रकाश आंगणांत पावनाफुडें ताजे आवयन विचाल्लें आनी आपूण घरा पावलों म्हणपाचें प्रकाशाच्या लक्षांत आयलें. आवयच्या प्रस्नान तो गोंदळ्ळो. ताणें दाव्या हाताचें मनगट वयर करून घडयाळयांत वरां पळयलीं. आजून पांच लेगीत जावंक नाशिल्लीं. भाटांतसून घरा पावपाक अर्दवर सहज लागतालें. ताणें अस्तंतेक मान वळयली. सुर्या आजून माडभर उबार आशिल्लो. सुर्याचीं किर्णां सगळ्याक फांकारून आशिल्लीं.

‘ असल्यांनी बरो चलतलो संवसार ! ’ आवय हुंबऱ्यार रावन म्हणटाली.

‘ ——— ’

‘ पयल्याच दिसा कितें घडलें तुजें ? आवयन प्रस्न केलो.

‘ ? ’ प्रकाशान आंग काडलें.

‘ कांचवेल्या सारको दिसता मरे ! ’

‘ हं ’ ताका ना म्हणपाचें आशिल्लें पुण उतर फुटलेंना.

‘ कितें भयांकृत पळोवं ना मरे ? ’

‘ ? ? ? ’ प्रकाशाची नदर जळपेली.

‘ भियेवन आंगबिंग काडूं ना मरे खंय ? ’ आवयचें मन दुबावलें.

‘ ना गे ’ मोटया प्रयासान प्रकाशान तोंडार हांसो हाडीत म्हळें. आनी पुरो जावन आयिल्ल्याच्या अविर्भावान एक लांब सुस्कार सोडलो.

‘ शेंवतू, प्रकाशाची एक दिश्ट काड सांजे आं ’ आवयन वावराडेक सुचयलें आनी प्रकाशाखातीर च्या हाडपाक ती भितर गेली.

बल्कांवार बसून प्रकाशान भोंवतणी नदर माल्ली. दारांतल्या शंकरावयल्यान सुर्याचीं किणां ल्हवू ल्हवू ना जातालीं. शंकराचे केसरी तुरे तिनसांजच्या वेळार बेस बरे दिसताले. निरपणसाच्या पांचव्याचार कोंगऱ्या पानांवयल्यान सोनेरी किणां देंवतालीं. आनी पानांचो पांचवो गाड रंग मनाक खंयतरी थंडाय दितालो. आमोरी दाटत वताली. घरामुखावयलो सगळो वाठार मोनेपणांत बुडत वतालो.

‘ च्याव घेयात ’ प्रकाशाच्या फाटल्यान येवन शेंवतू वावराडी च्याची चिक्रबशी दवरून गेली पुण प्रकाशाची तनरी भंगलिना. घरांत प्रकाशाची धाकली भयण परवड म्हणटाली :

‘ एकावर एक इकरा—एकावर दोन बारा– ’

कसलोच आवाज ताज्या कानांत रिगना जालो. मुखार दाटिल्ल्या झिळमिळया काळखांत ताका सांजवेळां पळयल्लो तो देखाव दिसूंक लागलो. त्या प्रसंगाचे यादीन ताजीं शिरंतरां तेवूंक लागलीं. परतो परतो इंदू आनी अंजनीचें मुखामळ तो दोळयांमुखार चितारूंक लागलो. तांच्यो लवलवीत गोऱ्योपान पोवंटो ! आपणें जळार जावन तांच्या पोंवटांर बसचें आनी कडकडून वोंठानी चाबचेंशें ताका दिसलें. तांच्या पान रंगयल्ल्या तांबडयागुंज वोंठांवयली पीक आपणें जिबेन चाट्टना कितली मजा येतली ! चिततां चिततां ताणें कूस परतिली. कवकवीत केळिच्या खोल्यासारकी पोटकळी ! निळया पोलक्यार नखेत्रां कशो धवे बुतांव ! आनी ओणव घालतना गळयाकडल्यान........

एक थंड वाऱ्याचो झोत ताज्या आंगावयल्यान गेलो. आंवडयार आवंडे गिळपाक ताणें सुरवात केली. ताजें हड्डें व्हडा वेगान धडधडूंक लागलें. धगमोडया स्वासांत खरपणा आयलो. धांप लागिल्ल्यावरी तो सोशेवंक लागलो. खिणाखिणांत

ताज्या आंगार दडको कश्यो शिरशिऱ्यो वचूंक लागल्यो. दोळयांमुखार ताका बल्कावांतल्या वाठारांतलें कांयच दिश्टी पडना जालें.

‘ दादा, हें गणीत चुकता. सारकें कर रे ! ’

दोनूय हातांत पाटी घेवन रडकुऱ्या तोंडान प्रकाशाची धा बारा वरसांची भयण बल्कांवार आयली.

‘ आवय ! ’ तिणें व्हडान किळांच माल्ली. त्याबरोबर बल्कांवावयली च्याची चिक्रबशी सळ्ळ करून शिमिटाचे जमनीर आदळ्ळी. प्रकाशान भयणीक दोनूय भुजांक आंवळून धरून किरमिल्ली. घरांत सावन प्रकाशाची आवय आनी शेंवटू लापयांव घेवन धांवत भायर आयलीं.

‘ कितें जालें ? ’

लापयांवाच्या उजवाडान ताणीं पळयलें. प्रकाशाची भयण कुशीक काचाबूल जावन थरथरताली. आनी प्रकाश बल्कांवार घामान थपथपलेलो.

✦ ✦ ✦

म्हज्या जल्माची गजाल

म्हजो जल्म जालो. हांवें विचित्र किळांच माल्ली. म्हजे आवयकुशीक बशिल्ल्या शेजन्निच्या आंगार कांटयाचें चारकण उदेलें. भायर सोप्यार बशिल्ल्या बापायन उठून दरवठयाभितर कान दिलो. वैजिणिचें लेगीत आंग शिरशिरलें. हांवें जेन्ना दोळे उकते केले तेन्ना आवयची वेदनेची पिरंगण थांबिल्ली. वैजिणीन दोळे धवशे करून बोब माल्ली.

‘ राकेस मुगे ! ! ! ’

वैजिणीन म्हजे तकलेर उखल्लेली म्हणी कोणेतरी काडून घेतली आनी म्हजो कपाळमोक्ष वाटवलो.

म्हज्या जल्माची खबर शेजाऱ्यांक कळ्ळी. मागीर वाडयार, उदक भरता थंय बांयचेर, जोतां बांदल्यां थंय शेतार, तांदूळ कांडटा थंय वायनार, कपडे उमळटा थंय झरीर.

‘ देवकेगेर इचित्र बाळक जलमलां. ’

बांयचेर कळशे–कळसुल्यो रिकाम्योच उल्ल्यो. शेतार जोतां तशींच तिरटलीं. वायनार तांदूळ सडनासतना उल्ले. फातरीर उमळप थांबलें. सगळीं पावलां देवकेच्या खोपटांत रिगलीं.

लोकांचो हिंड. जात्रेक कशी गर्दी. म्हज्या भोंवतणी लोक दोंबाऱ्यांचो खेळ पळोवपाक जमता तशे कोंडाळें करून जमले. अजापान पळोवंक लागले. नदरांनी तिजूं लागले. उतरानी भिजंव लागले. एकामेकांच्या कानांत कितें कितें फुतफुतूंक

लागले.

असलें हें हांव पयलींच पळयतालों. अजापलों. कांचवेलों. लांब मनीस, मोटवे मनीस. जाडे जाडे, किडकिडे; तिरश्या दोळयांचे, घारश्या दोळयांचे. कांय घामान तिकतिकीत, कांय काळे कुळकुळीत; कांय थोटे कांय लोटे.

खरेंच हांव भियेलों. वळख ना पाळख. हे आनी कितेंय करीत. हांवें आवयकडेन पळयलें. ती म्हाका सांसपिताली, पारखिताली. लोकांचो बोवाळ वाडत वतालो. कोणेतरी उलो माल्लो :

'हेजो बापूय खंय रे ?'

हांवें कान फटकयले. बापूय ! पळोवया कसो दिसता तो. काय ह्याच मनशां-भाशेन ! हांवें दोळे किलकिले केले; पुण बापूय आयलोना. हांव निरशेलों. म्हज्या जल्माक कारणीभूत जावपी त्या बापायक म्हाका पळोवपाचें आशिल्लें.

'दोतोराक हाडा–' कोणेंतरी फर्मायलें.

दोतोर ! हो कसलो प्राणी ! होवूय बापायसारको आसुंये. आवयन म्हाका सांसपितां सांसपितां म्हज्या कपलार हात पावयलो. आवयस ! कसलो सणसण माल्लो. पुण आवय मात खोशयेन आडुली :

'पोय, कपलाक दोळो आहा.'

'कपलाक दोळो आसा ?' सगळया लोकांनी ओणव घालून पळोवन घेतलें. म्हाका स्वास घेवंक लेगीत कुस्तार जालें. म्हज्या कपलाक दोळो आसल्यार इतलें अजाप कित्याक ? हांवें मान तिरशी करून आवयच्या कपलाक पळयलें. तिज्या कपलाक पिंजरिचो तांबडोगुंज तिबो आशिल्लो. हांवें लोकांच्या कपलाचेर नदर घुंवडायली. तांच्या कपलांक दोळे नाशिल्ले. आतां म्हाका कळ्ळें. बाकिंच्या परस म्हाका एक दोळो सुबेज आसा. आनी तोवूय कपलाक. पुण हांवें दोन तीन खेपो कपल हेवटेन तेवटेन हालोवन लेगीत म्हाका त्या दोळयांतल्यान कांयच दिश्टी पडलेंना. परते सणसण मात मारूंक लागले.

'म्हादेवाचो अवतार मुगे' म्हजी आवय शेजान्निच्या कानांत फुतफुतली. शेजान्निच्या दातांच्यो कवळयो भायर दिश्टी पडल्यो. दोळे वरशे जाले. चोळयेक गांठ मारीत ती घरांत सोंसपूं लागली.

'पिंजर–पिंजर–फुलां–फुलां'

भायर सावन दसणिचीं दोनचार बावकी फुलां कोणेतरी हाडलीं. शेजान्नीन

कासाटो घट्ट खोवन आपणागेर पिंजर हाडपाक धांव माल्ली.

म्हाका म्हज्या घराच्या दळिद्राची कल्पना आयली. हांवें चारी वाटेन पळयलें. चुडटांच्या मल्लांचो सादो कडवो. वयर चुडटांनी शाकरिल्ली खोंप. सगळेकडेन धुंगरेल्लें. काळो घयरूम म्हजे बोंबलेंतली वार कशी लांबतालो. पाख्याक खूबकडेन बुराक पडिल्ले. त्या बुराकांतल्यान मळबाचे निळे कुडके उकते दिसताले. इतल्या गरीब घरांत म्हजो जल्म जाल्लो. हांवें आवयकडेन पळयलें. तिच्या काळया आंगार तिणें एक पिंजकें जुनेर गुटलायल्लें. गळ्यांत तांबडया पोंवळयांमदीं काळो मणी गुंथिल्लो. परत म्हाका बापायचो उगडास आयलो. ह्या दळिद्री घरांत जल्म दिवपो हो बापूय आसा तरी कसो !

इतल्यान शेजान्न उडत उडत आयली. तोंडांतली तांबडी पीक तिणें दोन बोटां भितल्ल्यान कडव्यार मोखली. त्याच हातान तिणे पिंजरिची डबी उगडली. चिमटेन पिंजर काडली. खीणभर ती फाटीफुडें जाली. म्हाका आफुडचो काय ना अशें तिका जालें आसुंये. आनी एकदम तिणे म्हज्या कपलार पिंजर फापुडली. म्हज्या दोनूय दोळयांत पिंजरेचे कण हुबले. दोळे जळूंक लागले. अशी तिडक आयली तिजी ! पांचय बोटां करकरीत चाबून खावंची अशें जालें. पुण रोखडेंच तिणे म्हज्या कपलार दसणिचें बावकें फूल घातलें. सणसण मारिल्ल्या त्या जाग्यार तें धल्लें. मातशी थंड-शितळसाण दिसली. दसणिच्या बावक्या फुलांची रास माथ्यार ओतची अशें दिसलें. तिणें म्हजे आवयच्या कपलाक लायलें. तिज्या माथ्यांत एक फूल खोयलें.

‘ म्हादेवाच्या आवयची पुजा– ’ तिणें हांसत म्हळें. आनी जमनीर सरपट घालून घेवन तिणें म्हाका नमस्कार केलो. फाटोफाट एकएकलो दिमी मारून नमस्कार करूंक लागलो.

देब आनी मनीस हातुंतलो फरक म्हाका कळूंक लागलो. हांवें म्हादेवाचे मनापासून उपकार मानले. म्हाका जल्म दिवपी आवयचीय व्हडवीक दिसली. जल्माक घालपी बापायविशीं आपुलकाय दिसली. आवय सारकीच बापायची फूल कुकूम लावन पुजा कित्याक करिना हाची म्हाका तिडक आयली. परत एकदां हांव शेजान्नीचेर मनांतल्या मनांत तिडकेलों. बापायक व्हडान सादयचो अशें जालें.

‘ दोतोर येयलो. ’

लोकांनी कंवडाळें मोडलें आनी दोतोराक वाट केली. हांवें नदर ताणली. पुण

म्हजी निराशाच जाली. दोतोर म्हुण मनशांसारको दोन पायांचो मनीस आशिल्लो. फकत आवयच्या गळयांतल्या परस वेगळें कितेंतरी गळयांत आडखळायिल्लें. तें आपल्या कानांक लायलें. म्हज्या पोटाफाटीर दवल्लें. परतें मातशें दसणी फुलासारकें थंड शितळ दिसलें. सगळें कवळून ताणें काशेंत मुंगल्लें. आवयन प्रस्न करपी नदरेन ताजेकडेन पळयलें. पुण ताणें आवयची नदर चुकयली. उठून वचपाक वळ्ळो इतल्यान आवयन म्हळें :

‘ दोतोर, म्हादेव मुगा तो. ’

दोतोराचीं पावलां थांबलीं. ताणें कोटाच्या बोलसांत हात घातलो. आनी मोन्यानी एक पांचवो कागदा कुडको म्हज्या मुखार वडयलो. आवयचे दोळे धादोसले.

‘ पांच सुबरे ’ लोकांचे गर्देतल्यान आवाज आयलो. आवयक आतां गर्दी नसाय जावंक लागली. लोकांचेर ती तिडकली :

‘ कुशीक सराय मुरे. बाकिंच्याक दर्सन घेवंक नाका ? ’ दोतोर भायर गेलो. सोप्यार बशिल्ल्या बापायक कुशीक व्हरून कितें तरी सांगलें. आतां तरी बापूय म्हजेसरीं येतलो अशें म्हाका दिशिल्लें. पुण तशें घडलेंना. लोक येता–वयताले.

म्हज्या म्हन्यांत आतां एक दिवली पेटटाली. चड करून शेंजान्निली आसुंये. कुशीक एक चकचकीत ताट. तेंवय तिगेलेंच. ताटांत भरतेच्या उदकासारके पयशे चडत वताले. कोंगरांचे वाटकुळेच पयशे. नोटी करकरीत. नोटी पांचव्यो तरतरीत. ताटांत आदळिल्ल्या सळ्ळ आवाजावयल्यान दर्शन घेवंक आयल्ल्यांचो आंकडो अदमासान सांगूंक येतालो.

इतली करान्नाय ! कान फुटूंक आयले. दोळे सुजून गेले. मान तिरपली. दोळे झेमूंक लागले. इतल्यान कोणतरी फुतफुतलो :

‘ दोतोरान सांगलां खंय तीन दिसां वयर जगचोना. ’

म्हाका कच्च जालें. हांव मरतलों ! इतल्या बेगीन ! ह्या मनशांसारको व्हड जावंचे आदीं. कर्मा ! म्हाका ह्या संवसारांतलें खूब कितें कितें पळोवपाचें आसा. अजून हांवें म्हज्या बापायक लेगीत पळोवंक ना. म्हज्या बापायक सोप्यावयलो कोणें तरी भरभरीत ओडून हाडून म्हज्या मुकार उबो करचो अशें म्हाका दिसलें. हाका पळोवच्या आदींच हांव मेलों जाल्यार !

‘ देव केन्ना मरता व्हय ? ’ आवय येत्या–वेत्याक सांगताली.

दोतोराक तिणें पिशांत काडलो.

‘ म्हादेव तुकां शेमा करूं ! ’ दोतोरान दवल्लेले पांच रुपयांचे नोटीक पळयत तिणें म्हळें. आवयच्या उतरांनी म्हाका धीर आयलो. दोतोराच्या उतरांची पर्वा दिसली ना. म्हाकां तरतरून झेम येताली. पुण हांव न्हिदूंक तयार नाशिल्लों. न्हिदलो थंय मरत म्हुण. आतां दुबाव गेल्लो. हांव आवयचे कुशींत सुस्त न्हिदलों.

• •

आयज म्हज्या जल्मांक तिसरो दीस. दोतोरान सांगलां त्याप्रमाण हांव मरतलों. पुण दोतोर चुकला. हांव देव म्हुण तो जाणा. देखून ताणें पांच रुपया घातल्या. मागीर देवाक मरण ना म्हुण ताका खबर ना तर! पिसो!

कालच्या दोन दिसांत मात खुबच जालें. काल सकाळीं जागो जाल्यार परती करन्नाय. म्हज्या जल्माची खबर खंय भायल्या गावांनी वाऱ्यासारकी पातळिल्ली. कारेंरी–बशी भरून लोक येताले. भक्तिभावान म्हजें दर्शन घेताले. कपलाचो तिसरो दोळो बारिकसाणेन आनी चत्रायेन पळयताले. हात जोडून कितें कितें मागणें मागताले. पयशांचीं ताटां कितलिंशींच भरतालीं. आवय मदीं मदीं उठून पयशे कोठयेंतले कुडींत लिपोवन येताली. आवय म्हज्या म्हऱ्यांत नाशिल्ली. ती भायर सोप्यार बसून लोकांक तिर्थ घालताली. बाळंत जावन बारा दीस पासून बाळंतिणिचे हातचें उदक खंय कोण घेयना; पुण म्हजी आवय चारचौगांसारकी सादी बायलमनीस नाशिल्ली. ती म्हादेवाची आवय जाल्ली. घरांत शेजान्न बोवाळटाली. धूप–उजवाती पेटयताली. कोणाचे चाटेची जाग नाशी पळोवन ताटांतली एक एक चवली पावली किरवटीक लायताली म्हजेकडेन पळोवन हात जोडटाली. हांवय शांत आशिल्लों. खरें म्हळयार धुंवरान घुस्मटूंक जातालें. पुण कितें करतलो? हांव चारचौगांसारको सादो मनीस थोडोच आशिल्लों! हांव म्हादेव जाल्लों. म्हादेवाक खंय तिसऱ्या दोळयांतल्यान सगळो संवसार, ब्रह्मांड म्हणटा तें दिसतालें; पुण खरें सांगूं, म्हज्या तिसऱ्या दोळयांतल्यान म्हाकां कांयच दिश्टी पडनासलें. फकत सोसूं नजो जाल्ले सणसण मात मारताले.

काल कोणतरी आयल्ले. म्हज्या जल्माची खबर खंय तांणी बरोवन व्हरून

पेपरांत छापली. तेखातीर कालच्यान गर्दी जात्रेपरस चड. भायर खंय लोकांनी च्या–सोदाचीं दुकनां लायल्यांत. सोदाच्या बोतलिचो च्युं ऽ च्युं ऽ असो आवाज हांगापासून म्हज्या कानांर आदळटा. घराक देवळाची कळा आयल्या. कोणें खंय म्हजो फोटो काडला आनी ताजीं पांयजेलां करून लोकांक खपोवपाचो उद्योग सुरू केला. लोक घरा वतना भावार्थान एक एक तसबीर विकती घेवन वतात.

लोक येतना–वतना गुणगुणटात : ‘ देवकेचें दळिद्र ना करपाक तिगेर म्हादेव जल्मांक आयला. पुण्यवान बाये देवकी आनी तिगे घोव ! ’

देवकेचो घोव ! म्हजो बापूय ! खंय तो ? म्हज्या जल्मांक आयज तिसरो दीस, तरी बापूय म्हाका तोंड दाखयना. भायर सोप्यार बसून लोकांक तिर्थय घालिना. आवयक सोप्यार बसयल्या. हांगा पयशांकडेन कोणच ना. शेजान्निची किरवट सुजत वता.

‘ सामको गोरो पिट्ट ! ’

हांव म्हजे कुडीर नदर घुंवडायतां. खरेंच, हांव सामको गोरोपिट्ट आसां. पाख्याच्या बुरकांतल्यान केन्नाकेन्ना मळबाचे धवे कुडके दिसता तितको धवो. पुण हांव इतको गोरो जालों कसो ? आवय सामकीच काळी. म्हाकां आवयचें रूप कशें आयलें ना ? भुरग्याक आवयचो ना जाल्यार बापायचो रूप–रंग येता खंय ! म्हजो बापूय कसो आसा ? काळो काळो कुळकुळीत ? धवो धवो फुल्ल ?

‘ बापूय ऽऽऽ ’

हांवें बोंबलेंतल्यान नेट लावन उलो माल्लो; पुण आवाज किळांची भाशेनच आयलो. आवय धांवत भितर आयली. तिर्थांचो तांबयो तिणें कुशीक दवल्लो. म्हाकां सांसपिलो आनी चोळी कुशीक सारून दुदाक धल्लो.

आतां रात जाल्या. लोक येवपाचे बंद जाल्यात. शेजान्नीन पांय काडला. आवयन म्हाकां दुदाक धल्ला पुण तिची नदर आसा पयशांचेर. मनांतल्या मनांत अदमासान ती दुडू मेजता.

‘ दोन इसो–तीन इसो–चार इसो–शंबर ’

इतल्यान पावलां वाजतात. आवय कांचवेता. म्हाका तसोच सांडून ती कूस बदलता. चोळी सारकी करपाचें भान तिका उरना. ती तशीच उठून दुडवांच्या ताटाकडेन धांवता. हांव पळयत रावतां. एक काळो कुळकुळीत मनीस दोळे तांबडेगुंज करून तिका म्हाकां पळयता. इतलो काळे जातिचो मनीस हांवें ह्या तीन

दिसांत एक लेगीत पळयलोना. वणटीवयल्यान पडपी पालीसारकी ताजी नदर पयशांचेर पडटा. तो एक एक पावल उखलता. लकता. ताजो तोल वता. आवय ताका रागान सांगता :

‘ देवा कुशीक सोरो पियेवन येयलाय ? ’

‘ कोण देव ? हो माजो पूत ? ’

पूत ! म्हणजे हो काळो मनीस म्हजो बापूय ! मागीर ह्या बापायसारको हांव काळो कसो जालोना ? ’

‘ चेडये, मीण करून हो देव जाला तुगेर. ! ’ बापूय आवयच्या केसतडांक धरता.

‘ कितें ? ’ वैजिणीन वार कापतना जाल्योना इतल्यो वेदना म्हाका तीं उतरां आयकून जातात. खंयचो जल्मांक आयलों अशें दिसता. दोतोराचें भविश्य म्हाकां फट करपाचें आशिल्लें; पुण आतां म्हाकां मरचेंच पडलें अशें दिसता.

◆ ◆ ◆

कासय

वासून वाड्यार पावल दवरिनाफुडें भुरग्यांनी करन्नाय केली.

‘ कासय हाडली, वासूकाकान कासय हाडली. ’ भुरग्यांच्या बोवाळाचेर हरशीं कोण ध्यान दिना. पुण ‘ कासय, कासय ’ म्हणनाफुडें खूब जाणांनी कान फडकायले. सुक्या सुंगटांचे गळे मोडीत बशिल्ले गोदूमावशेन भेंड वांकडें करीत वाटेर इस्त माल्ली. शांताबायले नवेले सुनेचे कपडयांच्या मिशिनावयले पांय मातशे थाल्ले आनी कदेल बागवन तिणें कडव्या भायर पळयलें. फाटोफाट दर घरांतल्यान, दारांतल्यान, जनेलांतल्यान पळोवन आंगणांत येवन, दर एकलो वासूच्या हातांतले वस्तूक बारिकसाणीन तेळूंक लागलो आनी वोठांतल्या वोठांत गुणगुणूंक लागलो.

‘ खूब वरसांनी कासय खारवाड्यार मेळ्ळी. ’

भुरग्यांचे चिंरगटींतल्यान वाट काडीत वासू घरांत भितर सल्लो. अर्दमण वजनाची कासय ताणें अचळय पडवेर दवल्ली. ताजो हात सामको वळून मोडूंक पावल्लो. जमनीर दवरिनाफुडें ते कासयेन चारूय पांय कट्टयांत ओडून घेतले. आपली मानूय बिळांतल्या जिवाण्याभशेन कट्टयांत साल्ली. सगळयांनी कासये भोंवतणी कंवडाळें केलें. भुरग्यांक सुमाराभायर अजाप जाल्लें. खूब जाणांनी तर कासय म्हळयार कसलें कितें तें पळोवंक नाशिल्लें. शांतुबायली नवेली सून ते खातीर भुरग्यांचे चिंरगटींत रिगताली. कासय नांवावयल्यान कांसवायेदी आसतली असो खूब जाणांचो अदमास आशिल्लो. भुरग्यांक तर येदो सुपायेदो

कांसव पळोवन पयलेच खेप हती पळयल्ल्याचें अजाप जाल्लें. खूब जाणांनी तिच्या कट्ट्याक हात लावन मोव काय निबर आसा म्हणपाचें पळयलें. मातये कोराची ती कासय लेप कशी जमनीर निचेश्ट पातळिल्ली.

वासू कुशीक वणटीक कोंपर लावन लवंडलेलो. ताज्या हाताक बरेच सणसण मारताले. आयज सकाळींच तो गरवणेक गेल्लो. पनेळार चडून पयली बली मारतना आपले कुळदेवीक उलो मारपाक तो विसरूंक नाशिल्लो. पोलेराक आंयस लावन ताणें तांवस उदकांत भिरकायलो. पनेळ उफेत वडवन तो बसलो. सकाळचो आदेस सरून उनतांनी फाट करपूंक लागली तरी ताजें आंयस कोणेंच ‘ माल्लें ना. अखेरेक तो वाजेलो. पोलेर कवळपाक तो उठूंक सोदी इतल्यान तांवसाक हिसको बसलो. मोटया कसबान ताणें बोकशें फारायलें. ताका पनेळांत काडपाक ताणें यत्न केले. पुण ताका बरीच कास्तीक पडूंक लागली. खीणभर तो दुबावांत पडलो. कसलें नुसतें फारावलां म्हणपाचें ताचे तकलेंत आयलेंना. तो खारवडयावयलो धार्जण्याचो तसोच बऱ्यांतलो गरवली आशिल्लो. आज्या पणज्या पासूनचो ताजो नुसतें पागपाचो उद्येग चलत आयिल्लो. सगळया बोकश्यांच्या गरवणेचो ताका अणभव आशिल्लो. पालवाची कुटकुटावणी, चणकूल तमाशांचे हिसके हाजी ताज्या हातांच्या बोटांक बेसबरी वळख आशिल्ली. बऱ्याच कळावान खासावीस जावन ताणें बोकशें पनेळांत घेतलें. पनेळ सुद्दां सामकोच एके बाणीर लवंडलो. इतलो खरशेवन काडिल्लें तें बोकशें पळोवन तो अजापान काचाबूल जालो. कपलाची हूम पुसपाक ताणें हात मुखार हाडलो आनी ताका कळून आयलें कि तांवस बोटार घांसून हाताचें बरेंच रगत व्हांवता. रगत ताणें वाल्याक पुसलें. हूम पुशीत तो कासयेक पळोवंक लागलो. ताणें हरशीं हाच्या परस कितल्योशोंच व्हड कासयो पळयल्ल्यो. वांवभर, देड-देड वांव रुंदायेच्यो लेगीत. पुण गरयेक येदी कासय कोणाक लागिल्ल्याचें ताचे यादस्तेंत नाशिल्लें. ताच्या बापायक एकदां दर्यार फुटावणेक कासय मेळिल्ली. तेन्ना तें कासयेक घरा हाडून पुजा केल्ली. अख्या खारवडयार सामको बोवाळ पडिल्लो. चवथीक गणपती पळोवंक येता तशे लोक पळोवंक येताले. सत्यनारायणाची पुजा बांदिल्ल्या सारकी घराची अवतिकाय जाल्ली आनी मागीर मिरयत तिका दर्यांत पावयल्ली. वासूक त्या देखाव्याची हय-न्हयशी याद आशिल्ली. पुण ताचो बापूय मागीर कितलिशींच वरसां तें कासयेची व्हडवीक गायतालो. तें कासयेची

पुजा करून दर्यांत सोडीत पासून आपलो उद्येग बरो नेटान चल्ला अशें तो मोटया अभिमानान शेजार–सामाऱ्यांक सांगतालो. त्याच तेंपार ताणें मानशेची पावणी हाडिल्ली. नुसतें खुबूच मेळटालें. पयशे घडीत जाताले. वासूच्या बापायन ते संदीर बरीच गांठ केल्ली आनी त्याच नेटार वासूचें लग्न गडगडावन वडयल्लें. पुण त्या उपरांत रोकडोच तो भायर पडलो आनी आतां तर वासू, ताची बायल आनी दोन वरसांचो भुरगो हातावयल्या पोटाचीं जाल्लीं. ‘ यो रे दिसा, भर रे पोटा ’ अशी तांची गत जाल्ली. ते कासयेक पळयतां पळयतां वासूक फाटलो बापायचो तेंप येवजून आयलो.

दारार रावून बायलेन ताका खुणायलो] तसो तो भितर गेलो. बायलेक कितें सांगचें तें ताणें आजून थारावंक नाशिल्लें. निमाणें तिणें विचाल्लेंच.

‘ रांदपाचें कितें ? ’

‘ कासय हाडल्या न्हूं ! ’

‘ कितें ? ’ ती अजापान धेंगशेली.

‘ तशें न्हूं. गरवणेक कांयच मेळ्ळें ना. कितेंय लागल्यार पयशे मेळपाचे न्हूं ? मदल्या वाडया वयल्या दामबाबाक आदींच सांगलेलें नुसत्याक हाडटा म्हणोन. ’

‘ हाडल्या न्हूं कासय ’ बायल सुस्कारली.

‘ गरयेक लागली न्हूं ? हाडची पडली.’

‘ विकची न्हूं ! दितलो आसलो कोणय चारपांच रुपया. दोन दिसांची चिंता तरी काबार जातली आसली. ’

‘ आगे, आगे तुजे जिबेर कोण बसला ? कासय म्हटल्यार देवाप्रमाण....खऱ्या पागप्यान, कासय केन्ना विकलेली आयकल्या तुवें....? ’

वासू चवताळ्ळो. बायले फाटल्याफुडल्यान थापटां जोखीत नाचूंक लागलो. पुण वासूचे समजिकाये परस रांदनी वयल्या बुडकुल्याची चिंता तिका चड लागिल्ली. ताचो सगळो उपदेश उमध्या बुडकुल्या वयल्या उदकाभाशेनच जालो. तशे ताणें दांत–वोंठ किल्लिले. हातपांय चोळ्ळे आनी तो मनांतल्या मनांन जळफेलो.

....रीतभात नाशिल्ली बायल....कितल्या वरसांनी कासय मेळ्ळ्या....कासय मेळप म्हळ्यार भाग्याचें लक्षण....आयज कितल्या जाणांनी मनांतल्या मनांत म्हजो दुस्वास केला जायत....! सांगूं येता ? बापाय सारके दीस येत....हातांत पयशे घोळत....चेडयाक बरी मुस्तायकी शिवूं येत....बायलेची नव्या कापडाची

उमेद भागोवं येत....पेज्ज निवळाक हाल जातात ते चुकत....बुडकुल्यांतल्या आदनांक चड्टी धार लागत....कपलांतलें सांगूं येता ?....घडये त्याचखातीर ही कासय आयज मेळ्ळया जावंये...! म्हज्या बऱ्याची लक्षणां कित्या वयल्यान न्हूं....? आनी ही बायल....हिका एका जातिवंत पागप्याची बायल लेगीत म्हणपाक लज.... विकची आसली खंय चार–पांच रुपयांक.

चार–पांच रुपयांक....ताका चट्ट करून उगडास जालो. दर्यार साकून कासय घेवन येतना वाटेर ताका चिरपी मेळिल्ले. दामबाबाल्या भाटांत पणसाचीं फळीं चिरताले. वासूच्या हातांतले कासयेक पळोवन दोगूय काम करपाचें थांबिल्ले. दोगांयनी वांगडाच विचारिल्लें :

‘ दिवपाची रे ? ’

वासून तांच्या गिन्यानाचो किंवाटो करून म्हणिल्लें : ‘ कासय मरे ! ’

ताका म्हणपाचें आशिल्लें,‘ पापयांनो, जातिचो पागपी केन्ना कासय विकता....? कितलेय पयशे मेळ्ळे म्हुण धर्म बुडयता....? तुमी पुजपाच्या देवाक केन्ना पयशे मेळटा म्हुण विकशात....? ’ पुण ताणें हीं उतरां मनांतल्यामनांत दामून धल्लीं.

‘ पळय, चार–पांच रुपया दिवंचे. ’

चिरप्यांक साकोतेची सामकीच रूच आयिल्ली.

‘ हूं ! ’

चिरप्यांकडेन नदर लेगीत घुंवडायनासतना वासू चलूंक लागलो. दोनपारच्या वोता बराबर ताची चिरप्यांविशिची तिडक खरखताली. तांबड्या धुल्लान ताचीं पावलां लासूंक लागलीं, चिरप्यांचे खरवतिचो आवाज ताच्या कानांत नसाय जावंक लागलो. चिरपी निमाणें मेरेन विचारीत आशिल्ले, पुण वासू तांचो आवाज धुल्लांत मस्तीत गेल्लो.

‘ पुजाबीन केली मरे ? ’

वासू भानार आयलो. खारवड्यावयले दोग जाण्टे मनीस ताका विचारताले. ताणीं कासय सारकी पाटार दवल्ली. पुजेक लावन सजयली. भुरग्यांकडल्यान फुलां हाडून घेतलीं. तितले म्हणसर वासू बांयचेर न्हावन आयलो. ओलें आंग पुसतना ताणें बायलेक सांगलें :

‘ कासयेची पुजा करतां. ’

बायलेच्या सुवराथी विचारांचो ताका परतो एकदां उलयतां उलयतां उद्धार

करपाचो आशिल्लो. पुण बायलेन पुजेचें साअित्य ताणें मागचे आदींच ताच्या मुखार धल्लें आनी वासूचें तोंडूच बंद जालें. तरी ताणें विचाल्लें :

‘ निवेद्याक कितेंय जाय. ’

बायल हाजेर कितेंतरी सुबेज उलयतली हे तो जाणां आशिल्लो. पुण बायलेन तशें कांयच म्हळें ना. शांतपणान तिणें विचाल्लें :

‘ कितें दिवं ? ’

‘ कालच्या नाल्लाचें वळें आसतलें, ताज्यो शिरन्यो कर. ’

‘ बरें ’ म्हणत ती भितर गेली. बायलेक आपणालें म्हणणें पटलां म्हणपाच्या समाधानान वासून मोटया भावार्थान कासयेची पुजा केली. सामकी गर्भकुडींतल्या देवाची करता ते तरेन. भुरग्यांच्या हातार शिरन्यो दवल्ल्यो.

सुर्य माथ्यार आयलो तशे जमिल्ले लोक आपआपणागेर भुसाक गेले.

तिनसांज जायत चल्ली तश्यो परत्यो लोकांच्यो घिट्टी कासय पळोवंक आयल्यो.

शेजारच्या घरांनी रातिच्या जेवणा खातीर चुलींत उजो पेटलो. पुण वासूचे रांदनींत सकाळ धरयां उजो पेटूंक नाशिल्लो. बायल वणटीक तेंकून मोन्यानी जाळ विणीत बशिल्ली. भुरगो तर कासये म्हज्यांत दीसभर बसून आशिल्लो. कपलार हात दवरून वासू उकणयां बशिल्लो. बायलेन कितेंतरी उलोवचें अशें ताका दिसतालें; पुण व्हदळ उप्रासल्ल्या झगडया उपरांत तिणें मोनेपण आपणायल्लें. जाळ विणटना एका एका पोडान तिजें एकलेंपण खिणाखिणांत वाडत वतालें. वासून चुलींत पळेलें. चुलींतलो शिरबो गोबर आपणांक पळोवन हांसता, आपणांक पेटोवपाची शक्त ना म्हुण दांत विचकावन वेंगायतासो ताका दिसलें. चुलिचे ते तिनूय काळे कुळकुळीत खूर आपलो कोड्डूक शिजोवंक उसउसताशे ताका भासूंक लागले. तांदळांचो रितो डबो फळये वयल्यान गडगडून कुपांवरी आवाज करीत आपणाल्या आंगार कोसळतासो ताका दिसलो. चुलीवयल्या बुडकुल्याचो तीर आपणाल्या कपलावशीन आसासो दिसूंक लागलो. आनी आतां मात तो उठलो. भेंड मोडून उकणयां बशिल्लो तो कणक्या माडासारको तायट उबो जालो. ताणें वाल्याचो शेव नीट खोवन घेतलो. पडवेर आयलो. भुरग्यांचें कंवडाळें मोडून तो मुखार गेलो आनी पाटावयली कासय ताणें दोराक धरून कच्च करून उखल्ली. तशीं सगळीं भुरगीं फाकारून रावलीं. तो पडवे भायर सल्लो.

‘ खंय व्हरता ? ’ खूब जाणांनी वांगडाच विचाल्लें.

‘ पायतां....दयांत....’

तो नेटान चलूंक लागलो. कासय ताका मात्तूय जड लागलिना. काळोख दाटत वतालो. तो वाट माड्डीत वतालो.

चिरप्यांचे वस्तीकडेन तो खड्डी लायल्ल्या गाडयाभशेन थांबलो. ताणें मान वयर केली. चिरपी काम थांबोवन विडी फुसकायत बशिल्ले. ताणें मोन्यानी कासय तांच्या म्हन्यांत वडयली. आनी उजवो हात मुखार केलो. चिरप्यांच्या काळया कातींतल्यान धबे दांत लिकलिकले. ते मुमुरख्यानींच हांसले. एकामेकांच्या कानांत फुतफुतले. एकलो उठलो. म्हेडिचे देखलेक लायिल्ल्या खोमसाच्या बोलसांत हात घालून ताणें दोन रुपयांची एक नोट काडली. मोन्यांनी ती वासूच्या हातार दवल्ली. पोल्यार व्हाण बशिल्ले वरी मान वळोवन वासू चलूंक लागलो. चिरप थाल्लां आसतनाय एके व्हडले खरवतीन चिरप चिरिल्ल्याचो आवाज ताज्या कानांत रिगूंक लागलो. पुण ताणें सगळें घट्ट मुठींत आंवळून धल्लें आनी तांदूळ हाडूंक तो पसऱ्याचे वाटेक लागलो.

◆ ◆ ◆

मोगाची धूव

‘ चेडवा मनशान रेस्पेदान रावपाक जाय. ’ मोगाबायन पदर सारको करून कुंबराक खोयलो आनी दोड हांडीर माल्ली. तश्यो तळयावयल्या सगल्या बायलांनी आपापल्यो दोडी उखल्ल्यो. तळयांत पांय झंजळून सगळीं घरचे वाटेक लागलीं. तांचे चालीबराबर तळयावयल्या हुनहुनीत विशयाक परती गती मेळ्ळी.

‘ अब्रू म्हटल्यार कुंवचेचें कांकण मगे; एकदां वाडवल्यार सांदपाक आसा...?’ वाडयावयल्या खंयच्यातरी वाडटे पिरायेचे चलयेचें पावल निसल्लेलें. ताजी खबर आयज कोणेंतरी तळयार हाडलेली. तिनसना उदक भरच्या वेळार वाडयावयल्या सगळया बायलांच्या कानार ती चुकनासतना पातळिल्ली. आतां रातच्या वेळार घरांघरांत ते खबरिचो रवंथ जावपाक वगत लागचो नाःसलो. उदक व्हरतल्या बायलांचे हारींत सगळयांत मुखार मोगाबाय आशिल्ली. पावला पावलाक ती चलयांचे अब्रूची व्हडवीक गायताली. पयलीं पासून व्हांवत्या व्हाळार हात धुवन घेवपाची मोगाबायक संवय. आजूय हे संदिचो लाव घेवपाचें तिणें सोडलें ना.

‘ आमच्या काळार आमी अब्रू कितलीं जपतालीं. सोंसपाचें आसा ?.... म्हाका तर बाये आंकवारपणांत वाडटया चेडयांचीं तोंडांलेगीत पळोवंक भिरांत दिसताली. ’

‘ आतां ती लज भीड खंय उल्ल्या गे ? ’

‘ कित्याक उरना काय म्हणटां हांव ? ’ मोगाबाय चलतां चलतां थांबली आनी फाटीं परतून सगळयांक समजावंक लागली.

'बीज तशें फळ न्हुगे? देख दिवपी आवय सारकी आसल्यार चेडूं पारपोळ जाता?....रगतां तूच ना जाल्यार बिजांत खंयचें येतलें गे?....'

'खरें गे!' सगळयांनी पावलां परतीं उखल्लीं. पुण तांकां थारावन मोगाबायन आपलीं उतरां परतीं चालू केलीं.

'नाजाल्यार म्हजी धूव पळय गे. सतरावें सोंपून अठरावें लागलां पुण केन्ना वाडयावयल्या खंयच्याय एका चेडया मनशाकडेन उलयतना पळयलां तुमी...?'

'तुजे धुवेची सर कोणांक येवपाची नागे!'

'कशी येतली....? आगे' बांयतूच नाजाल्यार कळशात कशें येतलें?....'

'घरचो भंय म्हणोन जाय न्हुगे?' 'बेस्टो भंय आसून उपकारा नागे....रीत म्हणोन आसता न्हू....? ती चेडवा मनशाक कोणें शिकवपाची? आवयन न्हू?.... मोगाबायन हातांतली कळसुली फातरार दवल्ली. आपले धुवेचे तोखणायेची आनी आपणाले करामतिची आपतुस्त करपाची चलून आयिल्ली संद तिणें सोडलिना.

'चेडवांक जोडूंक धाडलीं म्हणोन उपकारता गे?'

'मनीस जोडूंक लागलो म्हणचे वगडावंक शिकता. आनी मागीर तेका कितें जोडचें आनी कितें मोडचें तेंवूय कळना.'

'खरें बाये!'

'राव गे. म्हाजे धुयेक जोडूंक धाडल्यार म्हाकां दुडू मेळना?....पुण हांव कित्याक धाडिना?....मागीर हें एकदीस अशें जाता....'

'जावपाचेंच.'

'म्हणोन हांव म्हाजे धुयेक आपली गोरवांनी धाडटां. कोणाची कटकट ना. परती ताका सांगतां, कोणाकडेन उलोवं नाकां, बोलंव नाकां.'

'तुजी धूव कोणाकडेन बळयां उलोवंक वयता....?'

'मोन्याचें एकवत घेतिल्ले भशेन आसता.'

'चार–पांच वरसां जायसर आमकां दिसलेलें तें मोनेंच काय म्हणोन.'

'पुण तोच गूण बऱ्याक पडलो काय ना आतां?' मोगाबायन आपणाले धुवेच्या गुणांचेर शिक्को माल्लो.

'ही पळय, गोरवांक घेवन येयली बाये तुगेली धूव.' एकलेन तळयाकडेन बोट दाखयत सांगलें आनी ती संद पळोवन सगळयांनी ल्हवूच पावलांत नेट हाडलो. मोगाबाय दोड फातरार दवरून आपले अपुरबायेचे धुवेक नदर लावन तेळूंक

लागली.

सदच्या सारके मोगाले धुवेन गोरवांक तळयार हाडलीं. चरव खावन तानेल्ल्या गोरवांनी घटाघट उदक घोटलें. उदकाखातीर रित्यो उरिल्ल्यो तांच्यो कुसो भरून आयल्यो. दिश्टी पडटालीं तीं बोरिचीं हाडां लिपलीं. गोरवां तट्टटीत दिसूंक लागलीं. जोतांच्या बैलांनी शिंगा वावुडलीं आनी गळयांतले घुंगूर वाजले. बांगर बैलांच्या धेंकरां बराबर घांटी किणकिणल्यो. गांयांच्या गेतांच्या पावलां तालार गळयांतल्या कोगळाचो लोळो हालूंक लागलो. मोगाबायचे धुवेन हातांतली बडी तळयाधडेर रोमली. घागरो धिंपरावयर खोयलो. बांगर बैलान एक लांब धेंकर घातलो. ताणें दोनय हातांचीं कांकणां मनगटभर खोवन घेतलीं. पोशांनी उदक घेवन आदीं तोंड धुयलें. दोनूय हातांनी चोळ्ळें. धिंपरांमेरेन पांय घांसले. पायांचे तळवे खडपार घसटिले. मातसो ओणव घालून ताणें घागऱ्याच्या शेवान तोंड पुसलें. घागरो आशिल्लो तसो लांब सोडलो. निळया कोराच्या घागऱ्यार तोंड पुशिल्लो कुडको गाड निळो दिसपाक लागलो. ताका तो दागसो दिसलो. तणाची पालय कशें तें आंगभर शिरशिरलें. तळयावयल्यान एक थंड वाऱ्याचो झोत ताज्या आंगार आदळ्ळो आनीं अचकीत ताजी नदर उदक पियेवन उबी आशिल्ले गायचेर गेली. शिरबी कपील गाय ताका पळयत आशिल्ली. ताणे बारिकसाणीन तिका पळयलें. परतें एकदां पळयलें आनी ताजें काळीज भुल्लुसलें. तिजें शिरबें आंग तट्टटून आयलें. तणाची पाली कशें तिजें आंग मदिंमदीं शिरशिरतालें. दोळयांत कसली तरी फांक मारताली. तिच्या चलपांत ह्या दिसांनी जडसाण आयिल्ली आनी आज तर तिज्यो व्होटी सुजिल्ल्याचें सामकें दिसतालें. अशेंच वचून वेंग मारची आनी तिजे व्होटयेचे पाने दोनूय हातांनी मुड्डुवचे अशें ताका दिसलें. ताका फाटले दीस येवजून येवपाक लागले.

सदांच ते दोंगरावयल्या सरयांत गोरवांक चरवाक व्हरतालें. ताजीं एकल्याचींच गोरवां त्या सरयांत आसतालीं. बाकिच्यांल्या गोरवांनी तें आपणाल्या गोरवांक वचूंक दिनासलें. बाकिच्या चल्या-राखण्यांबराबर रावूं नाका अशी ताका खासा आवयची सुचोवणी आसली. ताज्या एकमुळया सभावाक कोणाचे संगतिची आनी वांगडाची गरजूय भासनाशिल्ली. ल्हानपणासावन तें उलोवपी उणेंच. घरांत लेगीत ‘ हय ’ क हय आनी ‘ ना ’ क ना. हाज्या वयर ते सुबेज अक्षर उलयनासलें. सरयांत गोरवांक घालून तें रस्त्याकुशिच्या एका झाडामुळांत बसतालें. तेवटेन

मिनाचे खणीवयल्यान मीन हाडपीव्हरपी ट्रक येता वयताले, त्या ट्रकांकडेन पळयत रावतनाच ताजो सगळो दीस पासार जातालो. ट्रकाफाटल्यान धांवपी तांबड्या धुल्लासारकें ताजें मन ट्रका बराबर धांवतालें. ट्रक दोळयांक दिससर धांवतालें आनी मागीर खशेंत कसल्याशा समाधानान परत येतालें. हो खेळ खेळपांत ताका खूब मजा दिसताली.

एक दीस ट्रकांचो खेळ पळयता आसतनाच ताजी तनर भंगली. ताज्या गोरवांनी घुस्पा गोंदळ आडायल्लो. खड्ड्याक खड्डे, शिंगांक शिंगां आपटतालीं. धेंकरार धेंकर फुट्टाले. ताणें नदर फांकरून पळयलें. ताज्या गोरवांनी दोन-चार बांगर बैल रिगलेले. शिगम्या-पाड्याच्या नाल्लांसारके कोळां माजिल्ले ते बैल कपीले फाटल्यान नाचताले. जिबल्यो चाटून हुंगताले. कपील मेळत थंय धांवत सुटिल्ली. बैल तिजी फाट कशीच सोडिनासले. शेपडी वयर करून कपील चंवकळ्ळी तशे बांगर बैलय चंवकळ्ळे. गायच्या गेतां फाटल्यान तांचींय गेतां उदेवंक लागलीं. मोगाली धूव तांचे फाटल्यान बडी घेवन धांवली. ताणें तांकां आडावपाचो यत्न केलो पुण ते कशेच थारलेना. तरी तें धांवलें. झाडापासून एका उल्याच्या अंतरापरस पयस पावलें आनी मागीर मात तें थांबलें. आतां ताका येवजून आयलें कि आपूण वगीच इतलें धांवून आयलें. कपील कशीय तरी सांज मेरेन गोठयांत येतलीच आशिल्ली. कारण कपील खंयूय चुकल्यार सांजची दायांर आयल्या बगर रावनासली. खरस थांबयतना ताणें त्या बांगर बैलांक गाळ माल्ली आनी मागीर ताकाच येवजून आयलें. कपील फळूंक आयल्या. ताज्या तोंडार अचळय हांसो फुटलो. आनी ट्रकाचो धडधड आवाज ताणें आयकलो. ट्रक दोंगरां तेमयेवयल्यान सकल देंवतालो. ताजीं गोरवां आशिल्ल्या सरयांतल्यान तो वतलो आशिल्लो. ताजीं पावलां भरून आयलीं. ताका दिसलें, ह्या ट्रकार बसून सकल वचूंक मेळ्ळ्यार कितलें बरें जातलें आशिल्लें....! रस्त्यार रावून ट्रकाक हात दाखोवचेशें ताका दिसलें. वाटेर अशे हात दाखोवन ट्रक थांबयतात तें ताणें खूब फावटी पळयल्लें. पुण ताका तें धाडसूच जालेंना. ट्रक ड्रायव्हरान चक्क करून गाळ माल्ली जाल्यार.... आनी कितेंय विचाल्लें जाल्यार ! ....कितें म्हुण उलोवचें.... तातूंत दादलो मनीस....आवयन आदींच सांगून दवल्लां...

ताजे कुशीक ट्रक थारलो. ताज्या काळजांत धस्स जालें. ट्रकाचो घडघड ताज्या काळजांत जावंक लागलो.

‘ येवपी सकयल ? ’

ड्रायव्हराचो आवाज ट्रकाच्या घरघरान ताका आयकूंक आयलोना.

‘ येता जाल्यार चड. ’ ड्रायव्हरान दाव्या हातान दार धुकल्लें. ताका हांसत्या मुखान भितर चडपाचें शिनाल केलें. पांय थरथरून तें चडलें. काचाबूल जावन चडटना घागरो सारको कवळपाचें भानूय ताका उल्लें ना. ताज्या आंगार ओणंव घालून ड्रायव्हरान दार माल्लें. परतें एकदां दार नीट बसलें कांय ना तें पळयलें.

‘ तूं सकयल गोरवां घेवन आसता न्हूं ? ’ ताका कितें जाप दिवची हे येवजणेंतूच तें पडलें. ताणें बेस्टीच मान हालयली.

‘ वयर कित्याक येयल्लें.... ? ’

ह्या प्रस्नाची जाप ताका दियन दिशिल्ली. पुण गाये फाटल्यान बैल लागले हें कशें सांगप म्हुण तें वगीच रावलें. ड्रायव्हर ताजेकडेन आरतो परतो पळोवन ताका कितें कितें विचारीत आशिल्लो. ताका वगीच भंय दिसलो. हो आपल्याक पळयतना ट्रक खंयूय लवंडीत जाल्यार.... तरी पुण ताका एक समाधान मेळ्ळें. हो आपल्याक वळखता.... सरयान पावतकूच थार म्हणच्या आदींच ड्रायव्हरान ट्रक थारायलो. परत ओणंव घालून दार उकतें केलें. तशें तें देवलें. हुमेन चिप्प भिजिल्लो ताजो पोलको आंगाक दशिल्लो.

मागीर अशीच ताजी कळख ड्रायव्हराकडेन जाली. तांची आमीजाद दाट जाली आनी खुबच दाट जाली.

* *

एक दीस मोगाबायचे सुनेन आपणाल्या घोवाक कितेंतरी सांगपाचो यत्न केलो. कारण आपणाले मांयकडेन जाप काडपाची तिका ताकद नाशिल्ली. त्याभायर सुनेक जें सांगपाचें आशिल्लें तें तिजे धुवेविशीं; पुण मोगाबाय आपले धुवेविशीं वायट आनी दुबावाचें कितेंच आयकून नकळो आशिल्ली. तिजे सुनेन न्हिदल्यांत थंय एक दीस घोवाक भीत भीत म्हळें, ‘ तुजे भयणीचेर तुजें लक्ष आसा मूं ? ’

‘ कित्याक ? ’ आंगार जल्लो पडचो तसो तो उसळ्ळो; परतो चवताळ्ळो.

‘ वाड्टें चेडूं—म्हाका ताजीं लक्षणां –’

'म्हाका तुजी लक्षणां बरीं दिसनात. घरांत असो धुसपूस घातिल्लो म्हाका नाकां. म्हाजी एक भयण....तिजो असो दुस्वास कित्याक करता....? ती तुकां कित्याक नसाय ? ' तिजो घोव थारनासतना भरभरूंक लागलो. ताजो घोगरो आवाज घरांत सगळयाक पातळ्ळो. सुनेक विचाल्ल्या परस चड जालें. तिका घोवाक आनीक फुडें सांगपाचें आशिल्लें; पुण तिज्या तोंडाक आपशींच गुड्डो बसलो. आपणालो घोव भयणीवयल्या मोगान कुड्डो जाला म्हणपाचें तिका कळ्ळें. तो मोगूय कुड्डो आसा हाजी तिका कल्पना आयली.

आवाज आयकून मोगाबाय पुताम्हऱ्यांत आयली. पुतान आपणाले बायलेची उतरां आवयक सांगलीं. तसो मोगाबायन मांयचो अवतार धारण केलो. सुनेक तिणें आडवी उबी उजरायली. तिस्त्यो करून तिज्यो इस्ती भायर काडल्यो. तिज्या आवय घराचो उद्धार केलो. तिज्या आंकवारपणाचो दुबाव घेतलो. आपणाले धुवेच्या गुणांची व्हडवीक नाना उतरांनी गायली.

' धुवेंक हांयें जोडूंक धाडुंना....शिकोन पारपोळ जायत म्हणोन गावांत शाळा आसून शाळेक धाडुंना....कोणांकडेन एक अक्षर उलोवन नकळो....म्हाज्या सारकीच अब्रूक जपत येयल्या....एकच धूव तुकां नसाय जावपाक लागल्या....फाल्यां तळयार वचोन सांग आनी आपणाल्या घराची अब्रू गांवार पातळाय....अशें उलयतना तुजी जीब कशी गळोन पडलिना ? ' कितें कितें आनी कितें.

सुनेन सगळें मांयचें मोन्यांनी आयकून घेतलें. आपूण घरची सून म्हुण तिका जें कितें सांगपाचें आशिल्लें तें सांगचेंच पडलें. थंडसाणीन तिणें म्हळें. ' हांव कित्याक गांव भरूं ? गांव भरच्या आदीं तुमकां कळचें म्हणोन सांगतां. '

' कितें ' मांय धेंगशेली.

' गेल्ले दोन–तीन म्हयने तुजे धुयेक कावळो आफुडना. '

' तुज्या तोंडांत........' तरीपुण मांयन गाळ पुराय केली ना. ती तशीच वळ्ळी. आपले धुवेक सोदींत भितल्ले कुडींत गेली. धूव थंय नाशिल्ली. ती काचाबूल जाली. तशीच रांदचेकुडींत धांवली. मागीलदारच्या हुंबऱ्यार धूव उबी आशिल्ली. मुसमुसून रडटाली. तिणें ताचें उलोवणें आयकलें. मोगाबायन आपणाले धुवेचे फाटीर गायचे फाटीर हात भोंवडायता तसो भोंवडायलो.

' वगी, वगी. कपील गायसारकें साबळें पोर म्हजें. '

आनी तिजे धुवेक चक्क करून येवजलें. कपील गाभणी आसा.

‘ कावळो आफडिना जाल्यार कितें जाता गे....? रडत रडत धुवेन तिका विचाल्लें.

‘ कांय जायना बाय. ’

‘ खरेंच ? ’

‘ हय गो, पुण तुका तशें घडलां ? ’

‘ हय. ’

‘ देवा म्हाज्या, पापणी दीस गेल्यात तुकां ’ आवयन आपणाले अपुरबायेचे धुवेचें आंग सांसपिलें.

‘ ना म्हण गे आवय, ना म्हण गे आवय ’ धूव हुंडकेवंक लागली.

‘ कशें ना म्हणूं पापया....म्हाकाय आंकावरपणांत एकदां अशेंच भोगलेलें. ’ आनी आवय–धूव गळयांत गळो घालून एका सुरान रडूंक लागलीं.

✦ ✦ ✦

माड

हो भेंड वांकडो माड.. हांगा सावन एका उल्याच्या अंतरार रावता तो खुशाली रामा. हेंच ताचें पुराय नाम. सगळयांचे वळखिचें.

हो माड. म्हणटकच खुशाली रामा माडाचो सोयरो–धायरो कोण न्हय. तो मासाचो गुळो न्हय पुण हाडांचो भोरो. माड ऊंच–उबार तसोच तो तेखोडयो. माडाचे फाटिचें इंद्रधणूं जालां तसोच पावलाची किरंगळी आनी ताळयेचें तेमूक धरून चवळेची सांग कसो काळान ताका भेंडान बागयला. माडाच्या चुडटेन-चुडटेचे व्हीर मेजूंक येतात तश्यो ताच्यो कावुळकाटक्यो बोरी मेजूंक मेळटात. चुडटेचें मूळ तसो बोरिचो आंकडो खंय गुंथला तो लेगीत.

माडावरीच वारो येता तेन्ना ताणें धोलप. कोर विट्टा तरी आपूण पाचवो आसां अशें भासोवप. कोणाक दुबाव येवंक दिवप ना. माडा वयले कवळे बोंडे तशे ताच्या मनांतले गोंडे तटातट तुटून पडप. माडाचे पेंडीक दोन वांजां लांबतात तश्यो ताच्या दोनूय दोळयांच्यो मुंडळयो.

माडांत आनी ताच्यांत हें सारकेंपण.

खुशाली रामा हाची गजाल मातशी कुशीक दवल्ल्यार माडान आपणाल्या दोळयांनी पळयलां तें फट न्हय.

त्या काळार उसगांवचो रुमड–प्लॉट गाजतालो तो हायग्रेडी खातीर. रुमड प्लॉटावयल्यान वचपी मीन आयनोर पासरट ग्रेडिचो आसतालो. मालाक गिरायक खूब आसलें. साकोड्डें–गवाणें सावन ट्रकार ट्रक येवन परायेर भोंकां वरशीं

करून रितें जाताले. मध्यान्नेर उदक लाशिल्ल्या सारको मीन वोतांत लिकलिकतालो. सामको आंकवार चलयांच्या कपला वयल्यो तिकल्यो कसो. मिनाची पराय दिसान दीस वाडत आसली. एक दीस घसरत घसरत पावली ती बद्द माडांचे देगेमेरेन. म्हळयार सामकी न्हंयेकडेन. पराय सुमाराची न्हय. आतां माडाच्या कंबराक फकत दाग दिसतात थंय मेरेन तेंकिल्ली उबारी. पुण तेन्ना माडाक कांयच दिसलें ना वा बादिकाराक गेलें ना. माडाचें मळबाक तेकिल्लें माथें. कंबरांतल्यान धीर मेळ्टा अशेंच ताका दिसलें. तेन्ना चुडटी थरथरलिना. मिनाचे मोलादीक फातर चुडटयांनी मेजून घेवपाचें काम मात बेस बरें जालें. कवाळयांतले शिवडेक बाग हाडिनासतना बरोच तेंप गेलो.

एक दीस कंवळे पोयेंतल्यान शेळूक भायर पडलें. कचकचीत बोंडयासकट. आनी दोन दिसांनी दुद्याचे तोरे कशे धगळून गेले. काळोख पोसवल्ल्या झाडाच्या आंगा वयल्यान गळटात काजुले तशे झडून गेले बोंडे.

आनी तेन्नाच्यान माडाक कळ्ळें कि कंबरभर तेंकिल्ल्या मिनाच्या फातरांनी गळयामेरेनची शक्त खुंटून घेतल्या. सर्वस्वाचें शोशण चल्लां. पाळां-मुळां शुश्क करून वडयल्यांत. कितें निर्माण करपाचें बळगेंच ना केलां.

तेन्नाच्यान चुडटयो बावत आयल्यो. सामक्यो ल्हव्याची पाती कश्यो. तेन्ना सांवळी फांसपली. विटकळलेल्या दुदावरी.

पुण एक खरें. लग्न जाल्लें साळू जेन्ना रुमड-प्लॉटार आयिल्लें तेन्ना माडाची ही अवतिकाय नासली. तेखातीर कितल्याश्याच फावटीं तें माडासांवळेंत विसावल्लें. पुण माडाक पोखल्लो तो मिनान आनी दवल्ले फकत वयर दोन वांजांचे दोळे.

साळू रुपान जरी बरें आसलें तरी अडेच-तीन रुपयांचे जोडीखातीत कामेरें म्हणूनूच येतालें. रुमडा वयल्या प्लॉटार तेन्ना सकाळ-सांज साडेतीनशीं टनांच्यो बार्जी सुट्टाल्यो. भोंकां वरशीं करून ट्रकांनी माल उसपुवपाक आतांचे सारकी ओरबिनां नाशिल्लीं. जेटी वयल्यान कामेऱ्यां कायलिंनी बार्जी भरतालीं. कोंडयाचे जेटीर पावलांचो गडगड वाडटालो. कोणाचें पावलूय निसरतालें. पुण इतल्या बोवाळान कोणाचे नदरेंत येना आसलें. फातरांच्या गडगडान सगळें मिसळून वतालें.

वोताचो खरख कायली सारकोच उपाट भरून माथ्यार आसतालो. मदल्या वेळार सगळीं कामेऱ्यां विसव घेवंक वतालीं. साळू येतालें तें माडाचे सांवळेंत. भर दनपारां ताच्या माथ्यार सांवळी सांडपूय शक्य जातालें. माडाचे सांवळेंत

ताका मनासारकें सूख मेळटालें. तेन्ना ताच्या वागपांक एक मेद–मर्यादा आसली.

एक दीस माडाकूच दिसलें. आपल्यांत खंय तरी कितें उणें पडटा. तेन्ना माडान आपले सांवळेचो कितलो आभास केलो ! पुण जमलें ना. अखेरेक एका भर दनपारां सांवळेची सामकी गरज आसतना साळून मान वयर करून पळयलें आनी माडाचे निर्बळ जिणेची ताका कल्पना आयली. तें कांय उलयलेंना. माडाकूय उलोवंक तोंड नासलें. तें उठलें. सकल न्हंये धडेर ताणें नदर भोंवडायली. तर थंयचो पाचवोचार मेणकुंबयो दाट पानांतल्यान आपणाले मिश्शाळे घोंस लांबयत केन्नाच्यान ताका दोळे घालतालो. ताची इतली गाड सांवळी. सामकी पोशांनी घोंटपाची.

साळून खरो विसव घेतलो तो थंय. माडान आपणाल्या दोळयांनी पळयलां मान मोडून ! ताणें तुवाल्याक पयलो घाम पुसलो तो थंयच. घाम कसो अरसचो त्या तुवाल्याक ? पयल्या मिर्गाचे थेंब धर्तरेन घोंटून घेवंचे तसो. माथ्या वयली चुंबळ ताणें थंयच देंवयली. वाऱ्याक जायतशे केंस फापसूंक दिले. ताणें पोलक्याच्यो कुलचेती धील केल्यो तेन्ना वारो नासतना मेणकुंबयाच्यो खांद्यो अचळय बागोवन आयल्यो. इतलें करुनय तें रावलेंना. ताणें कासाटो सोडोवन घेतलो तेन्ना वारो ताच्या जांगां–पांगांत रिगलो. मागीर न्हेसण फापडून मिरयो आशिल्ल्यो तश्यो खोवपाचो ताणें खूब यत्न केलो. खरें म्हळयार तेन्नाच्यान माडाची मान बागोवपाची पुण सासणाची मोडत म्हुण बागवलिना. तशीच नीट उल्ली.

आतां माडा कडल्यान स्पश्ट दिसता तें साळूलें घर. हांगा सावन फकत एका उल्याच्या अंतरार. घर म्हळयार तशी खोंपूच. चार म्हेडिंची उबारणी. माडयेचें आडबर. कडव्याची गुटलावणी आनी चुडटयांची शाकारणी. तशें पळयल्यार माडाक खोंपींतल्यान हय न्हयशें दिसूं येता. सारकें दिसना जाल्यार सद्च्या नेमाप्रमाण अदमास लावं येता.

सद्च्या नेमाप्रमाण साळू रुमड प्लॉटार कामाक वता. आतां ओरबिनां जाल्ल्यान बार्जी कामेऱ्यांनी भरच्यो लागनात. ते खातीर प्लॉटार कामेऱ्यां चड लागनात. आसा तीं कांयजाणां हाजिरेक. तांचीं कामांय सादीं. कटो करप, शॅंपल काडप, गाडयो कटयार लावन घेवप. मर्दीं प्लॉट–सुपरवायझराचीं कामां करप. मिनाचें काम म्हळयार दादल्याबायलांनी एकठांय रावन करपाचें. बायलां दिसलीं

म्हणटकच दादल्यांच्या तोंडाक सुमार उरना. आंकवार चेडवांचे फाटीक तर सगळेच हात धुवन लागतात. लग्न जाल्ल्या बायलांचे फाटीक लेगीत.

आनी साळू दिसपांत उजवें. आंगलोटान बरें. कामांत मातशें जड तरी सुपरवायझर केन्नाच ताचेर धेंगशेना. पुण साळूक तसलें कांय मानवना. तें सरळ तिडकेता. मंगळसुत्रार हात दवरून आपल्या घोवाचो उगडास करून दिता. आपणाचे वाटेक वतल्यांक आवय–धुवां वयल्यान स्राप घालता. ओणंव घालतना पालव निसरूंक दिना. तुवालो सोडटना पोंवटो दिसूंक दिना. केन्ना पोलक्यांतल्यान चोळये दसो भायर पडूंक दिना. दादल्यां मदीं तिश्टना. सुपरवायझराचे लगाडीक चड वचना. मानायांचे भानगडीक पडना. ट्रक ड्रायव्हरांच्या फालांक भुलना. कोणाक उतर घालिना. कोणांचें उणेंदुणें सोंशिना. बाकिचीं कामेऱ्यां ताका म्हणटा लेगीत :

—जांव गो, कित्याक तूं खऱ्यांनी व्हरता ?

—फकाणां कसलीं ? आमी रेस्पेदाचीं.

पदर खोवन साळू आपली वळख करून दिता. मागीर सगळीं ताजे हुजीर तोंडांक गुड्डे मारून वग्गी रावतात. साळू मात तणतणटा. दीसभर भरभरता. आनी सांजवेळा संचो घोंगो जावंचे आदीं सुपरवायझराक कामाचें निमित्त सांगून अर्दंवर आदींच कूस मारता. पुण सामकें दिसाउजवडीं घरा पावता.

भायर सोऱ्यार पोटांत पांय कवळून वागाची ऊव कसो तो बशिल्लो आसता. तें येता तें पळोवन तो निमाणें बेगीन बेगीन खोंकून घेता. ताच्या धेंकश्या सरशीं खूंट कसो उबो जाता. ते सरशीं कडव्यार मोखपाचें तोंडातलें धेरकेल पोटांत गिळून घेता. तो थरथरता. तान्ने अस्वडीं दिसाभरयांत कितें घडलें ताची खबर ताका सांगता, म्हळ्यार कोणाकडल्यान कोणें नुसतें धाडून दिलां, कोण तो आज रातचो जेवंक रावतलो काय कितें तें, मागीर कोण तो ताणें केन्ना येता म्हुण सांगून धाडलां तें, सगळें. हें सांगतना आपणें नुसतें उजरावन अर्दंअर्दीक काम करून दवल्लां हेंवूय तो एकाच दमान सांगता. कारण दुसरे खोंकलेची उबळ ताच्या ताळयांत तेंकिल्ली आसता. साळू न्हावपाचे तयारेक लागता. उदक तापयल्लें आसता. पुण मातशें धगधगीत आसता. तें तिडकता. तो मोऱ्यांनी चिमणी पेटोवन रांदनींत उजो घालूंक वता तेन्ना तें न्हेसण सोडटा. आनी जुने लायता. वरशा दोळयांनी तो फुंकता पुण ताची फूंक चुली खुरार आदळटा. तश

तें हड्डुयार हात आडवो करून धगमोडया उदकांत तांबयो बुडयता. न्हावंक सुरवात करता. तो थंय गणयता तें पळोवन ताका भायर वचपाक ताचेर धेंगसो घालूंक तें विसरना.

सदच्या वगतार खोंपी वयर ट्रक घरघरता. तेन्नाच खोंपींत ताचे खोकलेचो वेग वाडटा. तशें तें न्हेसण बदलतना ताका स्राप घालता.

--खोंकतां खोंकतां मरय ना.

तें मनापासून म्हणटा खरें. पुण तो मेल्लो ताका नाका.

सदचे थल्लेले सुवातीर बारा धा डी ट्रेडमार्क आशिल्लो टाटा मेडसरीज ट्रक थांबता. वळखिचो म्हळयार रुमड प्लॉटा वयलोच आसता. प्लॉटार ट्रकाचो ड्रायव्हर साळूक कितलेशेच फावट मेळिल्लो आसता. पुण थंय एक उणें उतर कोणेंच कोणांकडेन उलयल्लें नासता. माकनाची हूनसाण कूडभर सारोवन ड्रायव्हर कॅबीनांतल्यान देंवता. बेस्टोच फाटिफुडें पळयता. सदचे मळिल्ले वाटेन ताचीं पावलां आपशींच खोंपीकडेन वळटात. ताचीं पावलां कशीं झिडपतात कळना. पावलवाट रोखडीच सोंपता. ड्रायव्हर काळखांत हय न्हयसो दिसना फुडें तो खोंकीत खोंकीत सोप्या वयलो उठटा. भितर कडव्याकडेन वता. साळ भितल्ल्यान तुवाल्याक उदक अरसयत आसता. तो बेगीन बेगीन म्हणटा :

--येयलो. म्हाका दी एक आठ आणे. पुलार वचोन मारून येतां.

तें फाटफुडो पळय नासतना आठ आणे काडून सोऱ्याखातीर ताज्या तायटार दवरता. खरें म्हळयार इतक्या बोवाळांत साळूच्या हड्डया वयलो तुवालो कितलो निसल्लेलो आसता. पुण आठ आण्याचे खोश्शेन तें पळोवपाचें ताका भानूच उरना.

अशें सद्दां घडटा; म्हळयार ट्रक वयर थांबून ड्रायव्हर सकल देंवता तेन्ना.

तो खोंकीत खोंकीत नेटान धेंपां मारीत भायर सरता. भितर कोण सरता ताचेर सादें ध्यान लेगीत दिनासतना.

आनी मागीर ड्रायव्हर साळूच्या ओल्या आंगार येता. झुडोन. गोडाचे धेंपीर दोमळो कसो.

तो भायर खोंकीत गेल्लो, मुठींत आठ आणे गच्च आंवळून; येन्ना पुला वयल्या तावेर्नार पावतलो. तो साळूचो घोव.

म्हळयार खुशाली रामा.

◆ ◆ ◆

मरण इतलें सुंदर आसता !

देंठांतसून फळ तुटचें तसो हांव जागो जालों. तर आमची शेजान्न फांत्यापारार आड्डताली. तापिल्ले सरयेन दागतकच बैल आड्डतात तशी. हांतुणार कूस बदलून तिच्या रडपाची सुलूस घेतली. तर तिचो खाशेलो काय बापोलमांव खंवसल्लो. लागीं न्हय, खंयतरी पयस. आपणाक त्रास दिनासतना खंयतरी पयस वचून मेलो हाचें सुखदिणें दुख्ख तिका जाल्लें जावंक जाय. तशी कांय सोय आसती जाल्यार तिचीं दुकां परिक्षानळयेंत घालून सत वा फट तें नियाळूं येतालें. आमोरे दिवेलावणेच्या वेळार ह्याच मांवाच्या नांवाचो उद्धार शेजान्निच्या तोंडांतल्यान हांवें कितलेशेच खेप आयकला. आज तिच्या रडपाचो अर्थ म्हजेवरी जायत्या जाणांक बेस बरो खबर आसा. म्हुण ती इतलो वगत खांदयेर एकसुरी पडिल्ले कावळिणी सारकी करन्नाय करता. नाजाल्यार फांतोड्डेर तोंडाक उदक लावंचे आदीं कोणूय तरी येवन तिच्या कुल्याक कुलो तेंकोवन बसतली आसली. तिची धांपिल्ली खोस म्हळयार भायल्या आंगार मात सुलूस दाखय नासतना भितल्ले भितर रोसाळलेलें पणसूल; वा—

तिच्या धांपिल्ल्या आनंदाची सर करपा खातीर एकेके वस्तुची याद करता आसतनाच हांव उठलों. सद्चे सारको म्हजे कुडिंतल्या हारशा मुखार उबो रावलों. हाताच्या पोचक्यान विस्कटलेले केंस फाटल्यान वळयले. मिरेल्ली चेड्डी सारकी केली. दशे आंवळून परत बांदले. विडयेचें शेंवट पालयल्लेवरी दोळयांची उघडधांप केली. आनी तेन्नाच एक कल्पना येवजली. किलकिल्या दोळयांनी हांवें

म्हजें हयन्हयशें पडबिंब नियाळ्ळें तर तें सामकें शेजान्निल्या मांवा सारकें दिसलें. म्हळयार सामकें निस्तेज, निर्जिव. आतां तिच्या त्या पयसुल्ल्या मांवाक हांवें केन्नाकाळा लेगीत पळोवंक ना ही गजाल वेगळी.

म्हज्या उठपाची सुलूस लागून शेजारचे कुडींत कांकणां किणकिणलीं. म्हज्या भावाची बायल उठिल्ली. हांव तिका भाबीच म्हणटां. हरशीं तिका इतले बेगीन उठपाची गरज ना. कारण भावाक धा वरांर कामांर रूजू जावपाचें. म्हणटकच आठांक उठल्यार भागता. पुण म्हजी सक्काळीं उठपाची संवय. ताका कांय उपाय ना. कारण हांतुणार हांव एकलोंच. खंयचेय कुशीर वळ्ळों तरी मुखावयली कोरी वणत निवळ दिसता इतकी. म्हजे न्हिदपाचे कुडिंतलो काळोख म्हळयार कुयां नाशिल्ले पेजेंत हात भोंवडवचो तसो. हांव उठटकच भाबीन उठचेंच अशी म्हजी अपेक्षा नासता. पुण तिच्यांत दोन वरसांनीय आजून नवेपण आसा. देरा विशिंचो कळवळो, चिंता अशो गजाली हेरांच्या नदरांत भरच्यो अशें तिका आजुनय दिसता आसूंक जाय. भावाकूय आपणाल्या लग्ना उपरांतच्या कांयशी बदलाची सुलूस म्हाका लागूंक दिवपाची ना.

पुण हांव सहज कल्पना करतां. म्हजी बायल धाकल्या देराची जाग आयकून, अशाच गुलाबी शिंयांत म्हजे वेंगेंतली पयस गेल्ली जाल्यार, हांव शांतपणान कॉटीचेर पडून रावतलों आसलों ? तिडकतलों आसलों बायलेचेर.... वाजेतलों आसलों धाकल्या भावाचेर... ?

च्याक बसतां बसतां एक नदर हांवें भाबीचेर भोंवडायली. पुण तिच्या मुखामळा वयल्या कसल्याच भावनांचो अदमास म्हाकां लागलो ना. मात म्हाकां वगीच भासूंक लागलें. चिक्रबशांची आदळ आपट जाता. स्टोवाची पीन लागना जाल्यार कोणां नांव नाशिल्ल्याच्या नांवाचो उद्धार जाता. च्या पावडरच्या फोलिणाचें धांपणें सारकें उगडना. म्हाका कडक च्या लागता हें खबर आसून लेगीत च्याची पूड सद्चे परस उणीच पडटा. म्हाकां वचपाची ताकतीक ना हें खबर आसून लेगीत सारकी खतखदल्याबगर स्टोवाची हवा सुट्टा.

मागीर म्हाका शेजान्नीच्या कैलासवासी मांवाचो उगडास जाता. आनी दोळ्यां मुखार उबें रावता व्हदळ नियाळलेलें म्हजें हारशांतलें निस्तेज, निर्जिव पडबिंब. हांव असोच मेल्लों जाल्यार... पयस खंयतरी.... हांगा सावन रडून आकाश पाताळ एक केलें तरी थंय मात लेगीत जाग लागना इतलें पयस. मडें

फुडयांत दवरून रडपाचें म्हणटकच धांदळूच. मागीर चोरमनांक वगीच दुबावाची भिरांत. तर म्हज्या मरणान भावीक सुखदिणो धक्को बसतलो आसलो काय.... दुसऱ्या दिसाच्यान ती सकाळीं आठांक उठट्ली आसली काय.... आपणाली खोस ती कशी उक्तायतली आसली....? जितल्यो शेजान्नी चड जमतीत तितली आपली शोकप्रदर्शनी चड यशस्वी जाली अशें तिका दिसतलें आसलें काय.... आनीक.... आनीक किंतें तरी....

दनपारां जेवण करून सायकलीचेर स्वार जालों. रुमार सावन पंदरा मिनटांनी हांव शाळेंत पावतां. मास्तर ह्या नात्यान पांच मिनटां उसरां पावलों तरी चलता. पयल्या पांच मिनटांक लागता एक मोड्ण. सामकें आंगार येतकच सोंपता. थंय पर्यान मदिमदीं झाडामाडांची सांवळी सांडटा वा कुशिच्या झाडांक पळोवन तशें भासता. पुण मुखार लागता एक लांबचे लांब बांद. बांदावयल्यान सरळ काळो कुळकुळीत दांबरी मारग. नागमोड्णांचो आसतो जाल्यार घडये दोळयांक लांबाय उणी भासतली आसली. ह्या मारगाचे दोशीं वशीं आतां नासलीं तरी पाचवींचार शेतां धोलतात. वाटेंत सांवळी नासली तरी लेगीत शेतांतसून येवपी वाऱ्याची झुळकां आंगार पावसाचे दडकेवरी झडून वतात. गाड पोपटी कोर दोळयांक थंडाय भोगयता. मुखार मार्गाचे दोशीं वशीं तशींच आसात मिठागरां. आतां ह्या दिसांनी मिठाच्या धंदयाक जोर आसा. कंबरांत काश्टी आनी माथ्याक तांबडो लेंस बांदून भर वोतांत मिठागरांत मनशां वावुरतात. हातांत बडयो घेवन मीठ पुंजायतात.

कोनशाक मिठाच्यो राशी. माकडांनी दांत दाखोवचे इतल्यो चकचकीत धव्योफुल्ल. मारगा वयल्यान पासार जातना नदर कुशीक काडल्यार हो आशी-कुशीक देखाव सहजतायेन दिसता. नाजाल्यार रखरखीत दनपार ह्या मारगार सुकत घातिल्लेवरी भासता. केन्ना केन्ना मृगजळावरी मुखार उदकच उदक दिसता. मागीर गाडयांचीं चक्रां उदकांत थरथरिल्लेवरी दिसतात. हरशीं मारगार लक्ष दिवपा सारकें आनीक कांय नासता. पुण—

आज भर दनपारां ह्या मारगार आसा एक सुण्याचो पेटो. मारगाचे बरेच कुशीक आसा. नाजाल्यार येन्ना गाडये खाला पडून चेटणी जातली आसली. तशें घडिल्लें जाल्यार गाडयेचो ड्रायव्हर ब्रेकूय दामचो नासलो. ताचे सुंदर तकलेचो आवाज कट्टी चिड्डुवची तसो जातलो आसलो. माकनाच्या कर्कश आवाजांत

भरसतलो आसलो. दोळयांच्यो मुंडळयो भायर लोंबतल्यो आसल्यो. पोट चिरतलें आसलें. भितरसून नाजूक आंतकोडयो भायर पड्टल्यो आसल्यो. तव्याचेर तळिल्ले प्रमाण दांबरी मारगार भाजून येतल्यो आसल्यो. बोरी मोडून जमनीभरवण जातल्यो आसल्यो. धवे ल्हंवेर रगताचे दाग पडटले आसले. चारूय दावकुलांची नाखटां गळून पडटलीं आसलीं. भराभर कितल्याशाच गाडयांची चक्रां भोंवून हुंबऱ्यार पातळयिल्ल्या पांयपुसण्यावरी ताची गत जातली आसली. पुण तशें कांयच घडूंक नासलें. तो सुण्याचो पेटो दावकुलां तायट करून मारगा कुशीक निचेश्ठ पातळिल्लो. अर्थात मरून.

इतलो सोबीत पेटो ह्या आदीं केन्ना पळयल्ल्याचो म्हाका उगडास जायना जालो. माथ्या वयल्या वोताचो खरख म्हाका बादना जालो. आपशींच सायकलीची गती उणी जाली. ब्रेक आसते जाल्यार सायकल थांबोवन हांव देंवतलों आसलों. उजव्या हातान अचळय उखलून ताका तेळटलों आसलों. पोटकळेकडल्या चिंवांचीं तोंकां सांसपून सुणो काय कोलूक तें अजमायतलों आसलों वा शेंपटे सकयलो भाग पळोवन थारायतलों आसलों.

हांव बरोच मुखार पावलों तरी तो पेटो मैलाच्या फातरा सारको मदिंमदीं दिसपाक लागलो. इतलो सोबीत पेटो! जितेपणीं तो दुबावा विरयत विद्रूप दिसूंक जाय. हांवें तसो ताका पळोवंना पुण जितेपणिंच्यो ताच्यो यातना म्हज्या दोळयां सामखार उब्यो जाल्यो. बऱ्याच दिसांचो उपाशीं आसूंक जाय. क्यांव क्यांव करून दुयेली माल्ल्या जावंये. मारगाचे हे कडेवयल्यान ते कडेर धांवला जायत. माथ्यावयर कडकडीत वोत आनी पायांखाला खरखीत तापिल्ली कायल हाका लागून ताच्या गुबगुबीत तळव्यांक फोड आयल्या जायत. जीब चाटून सोंड वयर उबारतना ताच्या दोळयांमुखार काजुले लिकलिकल्या जायत. खुबदां गाडयेखाला सांपडपाचो तो वाटवला जायत. आनी निमाणो हुस्कारो सोडून मारगा कुशीक सासणाखातीर कोसळ्ळा जायत.

मरणा आदीं आनी मरणा उपरांत....नसाय जाली म्हाका ताच्या मरणाची. तसोच तो शेजान्निलो मांव.

मिठागरांतले एके धवेफुल्ल राशीर त्या पेटयाक दवल्ल्यार कोणाच्या लक्षांत येवचें नासलें. आनी तशेंच ताचेर खोऱ्यान मीठ ओडिल्लें जाल्यार कितलेशेच दीस तो तसोच तिगतलो आसलो. मिठांतल्या सुक्या नसत्यावरी.

शाळेंत पावलों. पयलो पिरियड घेवपाचो आसलो. खंयच्या विशयाचो आसलो कोणाक खबर. वेळापत्रकांत पळोवपाचे भानगडींत पडलों ना. घरासावन बरोवन हाडिल्लो लॉगबुक ऑफिसांत धाडून दिलो. हातांतलो खडू फळयार चरचरीत फिरयत हांवें भुरग्यांक निबंद बरोवपाक फर्मायलें.

--सुण्याचो पेटो—

तिसऱ्या बांका वयलो दीपक दिडक्या पांयार उबो रावलो. सद्चे चुणचुणीत वाणीन ताणें विचाल्लें :

‘ सर, कशें बरोवप ? ’

हरशीं हांव तिडकतलों आसलों घडये. आदीं बरयात, मागीर सारकें करून दितां अशेंय सांगतलों आसलों. पुण तशें कांय घडलें ना. दीपकाच्या प्रस्नाची जाप पुराय वर्गाकूच जाय आसली. हांवें म्हळें :

समजुपाचें, तुमी शाळेंत येतात तर वाटेंत मेळटा तुमकां एक ल्हानसो सुण्याचो पेटो. वाटेंत बावडो एकसुरोच आड्डत आसता....मागीर तुमी शाळेंत येतात. घरा वतना परत तो थंयच तुमकां मेळटा....पुण आतां मात तो तळमळून मेल्लो आसता. ताका पळयतकच तुमकां अशें दिसता....

‘ समजलें सर. ’

‘ अच्छा. बस. ’

दीपक बसलो. निबंदांत रंगलो. म्हजे अपेक्षे प्रमाण ताणें पंदरा-वीस मिनटांत निबंद पूर्ण केलो. सद्चे विजयी मुद्रेन म्हजे मुखार आयलो. हांवें चोपडी घेतली. उतरान उतर नदरेखाला घालूंक लागलों.

सुण्याच्या पेट्याचें वर्णन बेस बरें आसलें. इतलें कि म्हजे मुखार तोच पेटो उबो रावलो. पुराय निबंद हांवें शांततायेन वाचलो. कांय ऱ्हस्वदीर्घाच्यो चुको नदरेआड केल्यार निबंद बरो आसलो. पुण निमाण्या वाक्यान मात हांव तिडकलों. किंवाटोच आयलो म्हाका ताच्या अज्ञानाचो. वर्गांत सगळयांत हुशार आसुनय सोबीत बऱ्या चित्रार काळोदाग सांडिल्लेवरी दिसलें म्हाका. म्हजी मुद्रा बदल्लेली पळोवन दीपक अजापलो. इतल्यान ताच्या निबंदाचेर हांवें पानभर क्रॉसूय घातिल्लो.

‘ सर ’

‘ तुवें निमाणे कडेन हें वाक्य कित्याक बरयलें ? ’

‘ खंयचें ? ’

‘ सुण्याचो मेल्लो पेटो पळोवन म्हाका दुख्ख भोगलें. ’

‘ मागीर ? ’

‘ मागीर कितें ? दुख्ख कशें भोगतलें ? ’

‘ कितें भोगतलें ? ’

‘ खोस भोगतली. ’

‘ हूरयो सर ! ’

दीपकान उडकीच माल्ली. वर्गभर बोवाळ जालो. इतल्यान दीपकाच्या श्रीमुखांत एक पडलें. वर्ग एकदम शांत जालो. फातर वडोवचे आदीं उदक शांत आसता तेवरी. खिणांत कितें घडलें हाचें सगळयांकच उमाणें पडलें. दीपकाच्या हुडक्यांचो आवाज स्पश्ट–अस्पश्ट घुमूंक लागलो. पारवो घुमिल्लेवरी. ऑफ पिरिअडाक स्टाफरुमांत कदेलार पातळून बसलों तर दोळयांमुखार तो सुण्याचो पेटो. कसोच दोळयां मुखावयलो वचना. इतल्यान प्युनान ऑफिसांतल्यान हेडमास्तरांची सांगणी हाडली. तशींच सोपणां चडून ऑफिसाच्या दारांत पावल दवल्लें. हांवें ‘ गुड इव्हिनींग ’ म्हणचे आदींच हेडमास्तर खूंट कसो उबो रावलो. चवळेची सांग फुटिल्लेवरी तो तिडकलो.

‘ मिस्टर नायक. ’

‘ यस सर. ’

‘ तुमी दीपकाच्या कानसुलार कित्याक शेडायलें ? हांवें हांगा ऑफिसांतसून स्पश्ट आयकलें. ही कितें मारपाची रीत जाली ? हांवें ताका हांगा आपोवन घेतिल्लो. ताची कांयच चूक ना मिस्टर नायक. ’

‘ यस सर. ’

‘ पयलो पिरिअड विज्ञानाचो आसतना तुमी भुरग्यांक निबंद कसो दिलो ? ’

‘ सॉरी सर. ’

‘ आनी ही दीपकाची चोपडी. आनी हो निबंद. इतलो बरो निबंद वयल्या वर्गांतलो भुरगोय बरोवपाक शकचो ना. ’

‘ पुण ताचो शेवट चुकला सर. ’

‘ कसो कितें ? ’

‘ सुण्याचो पेटो मेल्लो पळोवन आपणाक दुख्ख भोगलें अशें ताणें स्पश्ट

बरयलां.'

'मागीर ?'

'मागीर कितें ? सुण्याचो पेटो मरतकच इतको सुंदर दिसता. दिसता, अचळय उखलून....अचळय —'

'कितें करचें ?'

'ताचो किस घेवचो.'

'शट अप.'

'यस सर. इतलें सुंदर मरण हांवें म्हज्या दोळयांनी पळयलां.'

* * *

पारज

शामल वझऱ्यार न्हाता. भोंवतणयां कुळागराचो वाठार गच्च जावन आयला. दंवांत भिजिल्ल्यो माडयो धोलतात. केळिंचीं बागयी चारवटां निस्ततात. धवेफुल्ल तिकतिकीत गबे....तांचेर दवां-थेंब अचळय देंवतात.

वझरो एकासारको पडटा. माडयेच्या आकारा येदो आसा. देड मनीस उंचाये वयल्यान उडकी घेंता. फांतुल्ल्यांचेर आदळून चोंयवशीन शिंवरता. फांतर फांतुल्ल्यांच्या खांची कोंयडयांत एक हुनसान भरून रावल्या. आंगापांगांत वीज खेळिल्ल्या सारकी. वझऱ्याच्या माथ्यार आसा हळडुवींच रानगोटलां आनी पिटकोळेचीं केसरी फुलां. तीं वाऱ्या वांगडा किटकिट्टात. सकाळचो पार. पयस रानांतल्या चडणांचेर गोरवां चडटात. तांच्या गळयांतल्या घांटी–घुंगरांचो आवाज वझऱ्याच्या तालांत मिसळून वता.

शामल न्हाता. वझऱ्याची धार ताचया माथ्यार सांडटा. उदक पयस शिंवरता. कुशिचीं रोपां वगीच आंगआंग शिरशिरतात. उदका थेंब मस्तेपणां करतात. केंस तांकां लिपयतात. शामल केंस पिळटा तेन्ना दंवांत भिजिल्ले मातयेचो सुरमूस वास सगळयाक भरता. तें वगीच चोंयवशीन पळयता.

सुर्याचीं सोनयाळीं किणां वाट काडीत येतात. लकलकतात. इतले सकाळीं वझऱ्यार आनीक कोणूच येवपाचो दुबाव नासता. तें ओल्यांनी फांतुल्लेर उबें रावता. उदक निस्तयता....फांतुल्ले वयल्यान. खांदावयलो आडवो पोलको लेप कसो सुट्टां सुटना. आंग पुसण्यांक हात घालूंक ते ओणंव घालता आनी अचकीत

वझऱ्याचो ताल बदलता.

वझऱ्याच्या मुखावयलें तोरंगी झाड हालता. ताची खांदी बागवता. करकरता. कच्च करून तुट्टा. आनी घब्बायंच करून ताळये सरूट तो....बुदो....तोरंगी–धोडो कसो सकयल पडटा. ताचे काळेकुळकुळीत कातीर कुळागरांतली तांबडी माती सारवता. शिश्या दंड जमनींक आदळटात. तो न्हिन्नळटा.

शामल ताचे म्हऱ्यांत धांवत वता. तशेंच. ताचो हात आपशींच मुखार वता. पेडयेसकल पडिल्ल्या ताका तें हात दिता. हड्डुयावयल्या पोलक्याक मिरयो पडटात. तो अचळय निसरता. शामलाक जाणविकाय नासता. आनी तें भानार येता. ताका कळटा, बुदयाची अधाशी नदर आपणाल्या हाताकडेन ना, हड्ड्याकडेन आसा. ताच्या ओल्या पोल्यार तामसाण फांकता. रागान तें रसरसता. दोनूय हातांच्या आकांतान पोलको सांवरता. बुदो उठपाक धडपडटा. शामलाच्या पायांत वीज भरता. त्याच नेटान एक खोंट तें बुदयाचेर शेडायता. सामकी हड्ड्यार. तोल सांवरतनाच तो कोसळटा. आशिल्लो तसो पेळयेखाला आदळटा. कुल्यांनी साणवता.

....'आनी शामलाक उगडास जाता. काल आवयक आपणें सांगलेलें. आफडिचे फायच्यान चार दीस सोंपतात. सक्काळीं न्हावंक व्हाळार वतलें. तेन्ना बुदयान म्हशींक पेंड कालयतना आयकलां जायत. वा फोफळां वेंचतना ताच्या कानांर पडलां जायत. हालीं बारीक कान दिता. बारीक नदरेन तेळटा. त्या दिसा शेऱ्याचीं पानां खुडना हांव कुशीक उबें आशिल्लें तर हाणें कंवळयो आंकऱ्योच खुंटल्यो आनी आज सकाळींफुडेंच तोरंगीर येवन बसला. पापयो म्हाकां तेळटालो. तसोच तोल सुटून पडलो. पानवळ भोगलें. तरिकय ख्यास्त भोगवप. आपूण आमचे थंय गोरवां राखणो आसां म्हणपाचें विसरत चल्ला. घरा वचनाफुडें आवयक....नाका– सामकें बापायकच सांगप. पुण बापूय घरा ना. काल गेल्लो गरजेच्या कामाक. म्हजेखातीर.

आज दनपारां येत....

केशवमाम घरा परतता तेन्ना सुर्या माथ्यार पावता. दोंगराचीं देंगाणां चडून तो आडवणांत सरता. फांतुल्ल्यांच्या सोपाणां वयल्यान चडटना ताचीं पोंवटां भरून येतात. ताचीं जून हाडां करकरतात. शिरद्रां फुगून तट्टटात. हुमेच्यो पांवळयो लागतात. तसो तो माथ्यावयलो वालो कपळार ओडटा. हूम वाल्याक अरसता.

कुळगारांतले वट्टिचे सांवळेक तो खीणभर रावता. धांपेता. आनी एक उस्वास सोडून चलत रावता.

व्हाणो कुशीक दवरून तो कासाडेंतलें उदक पांयार ओतता. पडवेर बसून घरकान्न आदोळेर केळिची बोणी शिनीत आसता. तिका तो विचारता :

‘ कुळगारांत बेडकां तश्शीं हाय. कोणच गेला नाय ? ’

‘ कोण जाणार ? ’

‘ बुदा कोठें ? ’

‘ सक्काळीं गोरवां घेवन गेल्ला. अजून पत्ताच नाय. ’

‘ कोठें पासडी पडाव्यास गेला रांडेचा. ’

‘ कोणास ठावूक ! ’

केशवमामाचो आवाज आयकून शामल भितरसावन दरवंठयार येता. आवय फाटल्यान उबें रावता. आवय ताकतिकेन शिनिल्ली भाजी भोगुण्यांत भरता. बोणयेचीं फुलां सुपांत वडयता. उठटा उठटांच ती घोवाक विचारता :

‘ कामाचें काय जालेंय ? ’

‘ कामाचें........ ’

ताची नदर शामलाचेर वता. हुंबऱ्यावयलें पावल कशें ताचें उतर फाटी फुडें जाता. शामलाच्या लक्षांत येता. तें फाटल्या पायान भितर परतता. सामकें भितल्ले काळखाचे कुडींत वचपाक.

‘ काय बोलणें जालें ? ’

‘ रातभर तर होतों. ’

‘ मुलगा कसा हाय ? ’

‘ चांगला धश्टपुश्ट. आमच्या बुद्यासारका. मात गोरा. ’

‘ मानवला ? ’

‘ मानवपासारकाच. ’

‘ मग ? ’

‘ मग काय ! आमची चेड पसंत पडाव्यास नको ? तेणीं शामलेस कधींतरी बघितली वाटतें. ’

‘ मग कोठें अडलें ? ’

‘ नेहमीचें अडतें तेथेंच. ’

‘ वय चड जालें म्हणे ? ’

‘ अणी कितें ? वाडलेली पिराय कमी करप काय आमच्या हातांत हाय ? ’

‘ तुमी जास्ती काय सांगितलें नाय ? गुणांविशीं. ’

‘ मग रातभर अणी कितें केलें ? म्हळें : कुळागरांतले वाड्टे माडयेन वाऱ्या वांगडा जाय तशे धोल घेतल्यार माडी मोड्टे अणी कुळागराची सोबच जाते. तशेंच घराण्यांतले वाड्टे चेडिचें. आमचें शामल सगळी घराण्याची सोब सांबाळून हाय.’

‘ मग ? ’

‘ मग काय ? तांचें एकच : वय वाडलांय. ’

भितल्ले कुडिचो हुंबरो हुपतना शामलाच्या कानार निमाणीं उतरां स्पस्ट आदळटात. ताचें पर्तावण सगळया घरभर जाता. मागीलदारसून कुळागरांत; मागीर दोंगराचे दोंडीकोंडींत शेकानशेक आवाज पर्तावता. हाततून सुटिल्ल्या पारजा सारकीं जळीं मळीं शिंपडटात. परतें केन्नाय हाताकडेन लागपाक.

....वय वाडलांऽऽऽ वय वाडलांऽ....ताचे कुडिचें दार आपशींच वाऱ्यासरशीं घब्ब करून धांपता.

केशवमामा बुद्याक कुळागरांत सादयता. आडवणांत शेणिल्ल्या पाडकांत सोदचो तसो सोदता. दनपारां जेवपाक तर बुदो येच ना.

तिनसना गोरवांक गोठयांत हाडपाचीं जातात तेन्ना केशवमाम पाणठयार वता. तर थंय बुदो आंग चोरून खश्टी आडसाक उबो.

‘ काय घडलां बुद्या तुजें ? ’

‘ कांय ना. ’

‘ जेव्यास खाव्यासय नको तुज ? ’

‘ जेयलों. ’

‘ कोंठे रे ? ’

‘ सोकल गेल्लों. घरा. ’

‘ खालीं कशास गेल्ला रांडेच्या ? येथें राखणेपण करून खालीं जाऊन कशास भोकतो ? फुकट आवय–बापायस त्रास ! ’

‘ हं ! ’

‘ जेवला म्हणतोस मग पोटास खळी कशी दिसते रे ? उपाशीच होता वाट्टे रांडेचा. चल घरीं. ’

'येतां गोरवांक घेवन.'

बुदो गोरवांक आमुडटा. गोठयांत हाडटा. गवणीक दांग घालून दावीं गळयांत आडकायता. एका खुंटयार उबो रावता. हात लांबयता. माळयावयल्यो एक दोन वण्णी ओडटा. गोडवाल तोडून गवणींत करड मेकळें करता. सकाळच्या शेणाचो पाटलो तस्सो पेगांवाकडेन आसता. ताचेर मुसकां घुंवतात. तो गायरींत व्हरून उमथिता. भस्स करून हरवस वास सुटटा. ताच्या तोंडांत सदच्या सारकीं फालां येनात ताचें गोरवांकय अजाप जाता. तीं ताका अजापान नदरायतात. आनी रवंथ करतना नकळटना तांच्या सोंडांतल्यान फेणेर गळटा.

'बुद्यास कोणें काय म्हटलें ?'

'कोण कशास वाटेस जातो तेच्या ?'

'मग दनपारां जेवणास कसा आला नाय ? पाणठयावर खश्टी आडसाक चोर कसा दडून होता.'

'मी कशा काय म्हणटें ? अणी म्हणाव्या सकाळीं भायर सल्लो तो पत्ताच नाय.'

'शामलेनबीन कांय म्हटलां आसत.'

कोणास ठावूक. तिवूय आज दीसभर गप्प आसा.'

'कोठें गेलांय ?

'आंत आसा.'

'शामल ?'

'काय ?'

'बुद्याचे वाटेक गेल्लें तूं ? आज मोन्याचें एकव्रत घेवन आसा. तुवें काय म्हटलें त्यास ?'

'काय ?'

'काय म्हटलें ?'

'कांय ना.'

शामल भायर येतना वोंठ आंवळून येता. स्वास दामून रावता. पुण निमाण्या खिणांत कितें तरी घडटा. आनी तें आयलें तशें परतता. केशवमाम फाटमोरें ताका पळयत रावता.

आवय आनी धूव मान्न्यांत आयदनां धुतात तेन्ना भायर पडवेर बुदो फोफळांचो

पाटलो उमथिता बरीं फोफळां आनी बेडकां दोशीं करता. केशवमाम आसनमांडी घालून लापयांवाची वात मातशी हालयता. आनीक मातशी व्हड करता. उजवाड वाडटा कसो केशवमामाक दिसता पुण ते बराबर कंवचेची काजळीय दाटत वता. तशाच धुंवरिल्ल्या उजवाडान तो खिळयाचें पंचांग काडटा. हात मारून कोयर फापुडपाची गरज नासता. हालीं आत्र्या पयऱ्यान लेगीत तें काडप जाता. कोळ्यांतलें वक्ल काडून तो नाखार दवरता. एक आडी नासून तें भेंड मोडिल्ल्यासारकें थारता.

‘ कुंडलींत तर सगळें वेवस्थीत हाय. मग कोठें अडतेंऽ ? ’

‘ वयल्या दांड्यार शिंपटें पिकलां. फोफळां झडटात. ’ बुदो बेडकां वेंचतना म्हणटा. केशवमाम वक्ल सारकें करून ताका पळयता.

‘ शिंपटें पिकलां ? मग कोणें चडून काडाव्याचें ? ’

‘ फाल्यां काडटां. ’

‘ आज दीसभर कितें केलेंय ? ’

बुदो जेवल्ल्या पोटार कुथनत कुथनत फाट परतिता. दामून धरता आसतनाच दोन सडसडीत धेंकर ताका येतात.

‘ तुवें जेवचें अणी पाणठ्यार वचून–’ केशवमाम वाक्य पुर्ण करचे पयलींच पंचांग बंद करता.

‘ आयकलां ? फाल्यां वेळ बरी हाय. एकीकडेन पासय माराव्या हरकत नाय.’

भितल्ल्यान शामल आयकून आयकुनाशें करता. आयदनां घांसून गोबरांत बुळबुळीत जाल्ले हात घागऱ्याक पुसता.

कुळागरांत थंड वारें खेळूंक लागता. पाणठ्यावयले रातराणयेचो वास सगळ्याक परमळटा. रातकिडे रडटात. केळिंच्या पांचव्या चारवटार चान्नें तिकतिक्ता. चारवटांतल्यान वाट काडीत मुळसणांत रीग करता.

शेण सारयल्ल्या आंगणांत चान्नें अचळय देंवता. कुशिच्या माडयांच्यो सांवळ्यो रांगोळयो कश्यो आंगणांत शिंपडटात. वाऱ्याच्या झोताबराबर चित्रां बदलतात.

केशवमाम पडवेर न्हिदून आतां घोरेवपाक लागला. आंगार कांबुरपाक घेतिल्लें पुडवें पांयावयल्यान निसल्लां. केळिच्या पानाची लांबोडी विडी तोंड पालोवन उशावयर आसा. लापयांवाची वात आपशींच पालवल्या. भितल्ल्यान केशव-

मामाची बायल कुशीर कूस परतिता. पाणठ्यावयल्याचें नांव गुणगुणटनाच तिक झेम लगता.

शामलाचे कुडींत शामल एकलेंच आसा. आड पडलां पुण दोळयांचीं झांपडां लागनात. मलप्यो मेटना. आनी मेटत अशेंय दिसना. ताचे कुडिच्या जनेलांतल्यान आंगणाचो अर्दो भाग स्पस्ट दिसता. पुण आंगणांत रावून मात कुडींत सगळो काळोखच काळोख दिसता. कुडिंतलो थंड काळोख ताका दोळयांत घातिल्लें काजळ कशें दिसता.

न्हिदलां थंयच रावून तें नदर मारता. आंगणांतल्या चान्न्याचे ताच्या दोळयांक हुलप मारतात. खीणभर तें दोळे धांपता. परतें उकते करता.

आंगणांतल्या सोप्यार बुदो सुस्त न्हिदला. ताचे बोंबले वयलो भाग चान्न्यांत आसा. वयलो भाग पांवळेचे सांवळेंत. आंगार फक्त तांबडी काश्टी आसा. ताचीं जांगडां पाणठ्यावयल्यो फांतरी कशो तिकतिकतात. बोंबले वयलो भाग काळखांत विरून गेला.

आंगा वयली चादर भुजांर आंवळून शामल जनेला म्हऱ्यांत येता. जनेलाच्या खांबल्यांक हड्डें तेखयता. कुळागरांतल्यान एक वाऱ्याचो झोत जनेलार झिडपता. ताच्या सांगाताक रातराणयेचो सुरमूस वास. पाणठ्यावयल्या थंड शितळ वातावरणाचो शामलाक उगडास जाता. आनी सकाळची घडणूक....

सकाळीं खोंट शेडायल्ली तो बुद्याचो भाग तें नियाळटा. थंय एक खत आशिल्लेवरी ताका दिसता. आंगणांतल्यो सांवळयो झिडपतात. चान्नें फांफशिता. ताची मान केळिचें चारवट कशी बागवता. नदर काळखांत विरगळटा.

....बुदो सपनेता. सक्काळीं उठून तोंड धुवचे आदीं पाणट्यार धांवता; एका एका धेंपान एक एक धेंगण हुपता. व्हाणो नाशिल्ल्या ताच्या पांयांत एक लेगीत फांतर तोपना. खंयच्याच देंगणार तो निसरना. तोल सोडून झिडपना.

तो धांवता. तोरंगी मुळांत पावता. तोरंगीच्या खांद्यांचे हात जातात. अचळय बागोवन येतात. ताका उखलून व्हरतात. तो बसतात सामको ताळयेच्या तेमकार. थंय सावन वझऱ्यार पळयता. सुर्यां-वोतांत फांतुल्ल्यो चकचकतात. व्हांवत्या उदकांत वीज खेळटा. कुशिचीं रानगोटलां आनी पिटकोळेचीं फुलां विजेचे दिवे कशीं पेट्टात. परमळटात.

शामल वझऱ्यार न्हाता.

उदक ताचें आंग ल्हेंवता. वासाचो शाबू....वासूच तें आंगाक लायता. बुदो ताळयेर रावून शिळोणी घालता.

‘फ्यूऽऽ’

खीणभर व्हावतें उदक थारता. शामल ल्हवूच मान वळोवन वयर पळयता. बेगिबेगीन उदकाचोच थर आंगाक गुटलायता. बुद्याक तें दोळे घालता. सकयल आपयता. दोनय हात फांकरता. वेंग उकती करता.

बुदो ताळयेच्या तेमकाक किरंगळेचें बोट तेखोवन तोळ कसो उडकी मारता. वावळयाचें फूल कसो हुबता. आनी....सामको शामलाचे वेंगेंत....बुदो सपनेता.

देठांतल्यान तुटून पडिल्ल्या सारको तो झटकता. कूस परतून जागो जाता. आंगार वीज पडिल्ल्यासारकी ताका जाता. सोंप्यावयल्यान आपूण सकयल आंगणांत पडलां म्हणपाचें ताका समजता. तो दोळे उकते करता.

मुखार शामल उबें आसता. खीणभर तो आपूण व्हदोळच्या सपनांत ना म्हणपाची खात्री करून घेता. शामलाच्या मुखावयले भाव वळखुवपाची शक्त ताज्यांत उरना. ताचें सपनूय खंयचेखंय विरून वता. आनी सकाळचो प्रसंग किट् करून उसवता. तो उठटा. तसोच धांवता. शामलान मुखार केल्लो हात ताका आडावंक काय कित्याक ताचेंय ताका भान उरना. मुजीची धसल्लेली कारटी सारकी खोवपाची सुदबुद्द नासता. आंगणाचीं सगळीं सोपणां तो एकाच धेंपान हुपता. आनी किट्ट काळखांत गडप जावन काळखाचेंच एक आंग जाता.

शामल ताका पळयत रावता. तो दिसना तेन्ना ताच्या पावलां वयल्यान नदर फाटीं घेता. लख्ख चान्न्यांत....शेण सारयल्ल्या आंगणांत बुदयाच्या वियींचे शिंपडलेले दोन थेंब अरसत आसतात. हातांतल्यान सुटिल्ल्या पारजावरी तें तांकां तेळीत रावता.

✦ ✦ ✦

खाटीक

कुश्टान गवणींत पावल दवल्लें आनी शिरब्याच्या दोळयांक पळोवन तो कांचवेलो. ताणें पोवळयाचेर नदर माल्ली. दोनूय पाडयांचे दोळे व्हांविल्ले. पातकडयां कुशीक खडे जावन सुकिल्ले. गळयांत हात घालून ताणें दोगांयच्या दाव्यांचीं बिड्डीं सोडयलीं आनी तांका मेकळे केले.

दोगूय जड पावलांनी गोठयाभायर सल्ले. ताणी एक फावट दवल्लेलीं गेत तांच्यांनी उबारुंकच जायना काय अशें दिसतालें. तांच्या दोळयांतली गाड निळाय विरून गेल्ली. सांजवेळच्या विटकोर मळबाभाशेन. तांचें जाण्टेपण तांतुंतल्यान स्पश्ट दिसतालें आनी ताची शिंगावयलीं खवळां गवाय दितालीं.

कुश्टाक आपणाल्या जाण्टेपणाची विसराय पडली आनी पाडयांच्या जाण्टेपणाची खंत घरवांशाक लागिल्लया घुंगुल्ल्यावरी ताका पोखरूंक लागली. पाडयांचें जाण्टेपण ताका असह्य जालें. ते तशेच तन्ने उरूंक जाय आसले अशें ताका धाकटुल्या भुरग्यावरी दिसलें.

दोन वरसांचीं पाडकां हाडल्यांत म्हुण वाडयार सगळयांनी ताच्यो बकच्छायो केल्ल्यो. कुश्टान आपणाल्या पुतूक पाडकां खेळपाखातीर हाडल्यांत म्हुण सगळे फकाणां मारताले. पुण कुश्टान तीन वरसां मेरेन कोणाक जाप केली ना. ताजो वावर मोनेपणान चलिल्लो. तांचो सांबाळ करपाक ताणें दीस आनी रात लेगीत पळयलिना. वोट्टा-बुट्टां माडोवन गोडुल्याच्यो खांदयो वेंगेंत धरून हाडल्यो. झिलीं–झोपांत सांसपून दावां ओड्न हाडलीं. पुतूकय पाडयांची गोडी लागली.

धाव्या वरसा तो तांच्या फाटल्यान विडविडूंक लागलो. पुण कुश्टान पुतूक केन्ना त्रास दिलो ना. आवय नाशिल्लो आपणालो पूत. ताजी आवयूय आपूण आनी बापुयूय आपूण हाजी जाण ताणें सदांच दवल्ली. पाडयांक घेवन झिळमिळटयार दंवा तणार चरोवपाक ताणें पुतूक केन्नाच उठयलोना. आतोडांतलो करपील कापतना हाताक कोयती–कानेत लागत म्हुण ताणे ताका केन्ना वण्णी बांदूंक धाडलोना. सगळें आपणें केलें. त्रासाचीं कामां ताच्या आंगार केन्नाच सोडलिंनात

पावसाचे सुरवातीक कुचकुचून मातिल्ली कोंडयाची एक आळ ताणें केन्ना हेळयलिना. मुजीचें कोयतूल काडून शितोडां बागोवन घेवन कचाकचा करून पालो बेणचो आनी पाडयाम्हऱ्यांत घालचो. पुण पावसांत पाडयांक बादिकार वता असो घिटेल्लो पालो ताणे केन्ना बेणलोणा. पुण पुतून जाण नासतना हाडलोय जाल्यार ताणें तो गवणींत व्हरूंक दिलोना.

नड्णे–काड्णेचें तण पाटल्यांनी भरून हाडून गवणींत उमथिलें. बांदा वयलो तांट लुंवन तांचे मुखार सोडलो. कांयच मेळ्ळें ना म्हुण एकदां ताणें उबिरांतलें पोल्लें कातरून हाडलें पुण दुसऱ्या दिसा गोठयांत शेणाचे पातळ पातळ थापे जाले. तेन्नाच्यान पाडयांक पचना तसलें पोल्लें ताणें केन्नाच हाडलेंना. शेळ आनी सदांचे फसलेची पाली तो आपूण कापूंक वच. शेतमालकाची परवानगी घेवन जाय तितली पाली मारून हाडी.

अशें तीन वरसां खंड पडनासतना चल्लें आनी एकदीस शिरबो आनी पोवळो चवताळ्ळे ते दीसभर घराच आयलेनात. पुतू तांचे फाटल्यान धांव धांव धांवलो. खशेंलो. हात हालयत रडकुऱ्यां घरा परतलो. कुश्टा दांडो घेवन भायर सल्लो. पाडे एके गाये फाटल्यान जिबल्यो चाटीत धांवताले. तेन्ना ताका कळून आयलें, पाडे पेरार आयल्यात. बांगरपणाची मस्ती तांचे कुडींत रिगल्या. तांचीं कोळां थवथवतात. आंगा–पांगान भरून आयल्यात. दोळयांतल्यान जुवानपणाची मस्ती ओतता. आतां तांकां चेंचूंक जाय.

आनी भाद्रपदांतले पंचमीक ताणें दोगांकय चेंचून काडले. जाणीं तीन वरसां आदीं खेळपाचीं पाडकां म्हुण ताच्यो बकच्छायो केल्यो तांकांच ताणें मुद्दाम वचून सांगलें : पाडकांक मातशें चेंचूंक येयात.

चेंचप बेस बरें शिरेर जालें. शीर तुटनासतना आडबांगर उरपाची भिरांत उल्लिना. मागीर मात कुश्टान तांकां जोडीक लायले. ताका चार चोखणे हातय

शेताचो कुडको नासलो. पुण दुसऱ्यांच्या शेतांत ताणें जोतपण केलें. दिसावड्याक तशें खंडिताक. पुण पाड्यांच्या कश्टाची जोंड पाड्यांखातिरूच खर्चिली. हरव्या तणाभायर ताणें सुकें भातेणूय घेतलें. पावसाळ्याच्या पुरुमेंताखातीर सांवरी भोंवतणी तो तणाचो कुडो काडपाक लागलो. तें उणें जायत म्हुण कड्डाचे विशेक पेंडके माळयार आदींच सुतलासून दवरूंक लागलो.

जोतपणाचें सुटल्या उपरांत व्हाळांत वा आश्टयांत व्हरून ताणें पाड्यांक धुंवचें. आंगार तणाची कणशी मारची. खांदे चोळचे. खांदांक बरो शाबू घासचो. केन्नाय चड वावर करून खांद आयल्यार ताणें सगळे गांवठी उपाय करचे. खांदे शाब्बान बेस बरे धुल्या उपरांत ताजेर उकडी आंबली चोळची; केन्ना केन्ना आपणालें मुतूय खांदांर चोळचें आनी दोन तीन दिसां भितर खांदे पेकोवन काडचे.

खोंपींत न्हिदिल्लेकडेन एकफावट ताणें गोठ्यांत पाडे दांत करकरायतात तें आयकलें आनी ताजी न्हिदूच गेली. पाड्यांक कुरनाची करवाद जाल्या म्हणपाचें ताणें पारखिलें. तो तसोच गोठ्यांत गेलो. तेसरशीं भस्स करून रवंथ करतानाचो हरवस वास ताज्या नाखांत भल्लो. दुसरे दीस झाड-पाल्याचें वखद हाडून ताणें ते कांडलें, वांटलें आनी ताजो काडो करून शिंसल्यांनी भरून तांकां पिययलो. तांच्या आंगा वयल्यो व्हडल्यो किट्टी उवो कश्यो कोंचून काडून ताणे फातरार धरून मारच्यो. गळ्याच्या घंगळा वयल्यो चामळ किट्टी काडपाक नाखटांनी खरपुचें आनी दर्यांत व्हरून खाऱ्या उदकांत तांकां न्हाणवचे. त्या धा वरसांत कुश्टाक शिरवो आनी पोवळो हांचे बगर एकलो भोंविल्लो केन्नाच कोणे पळयलोना.

एके राती कुश्टाक न्हिदपाक मातसो वगत जालो. पाड्यां खातीर नव्यो कानयो तो वळटालो. ताजे आदीं पुतू सुस्त न्हिदिल्लो. ताजी एक न्हीद जायत आयिल्ली. निमणी कानी वळून जाली आनी कुश्टान फूंक मारून चिमणी वाडयली. पुतूच्या हांतुणाकुशीक फटें हांतरून तो लवंडलो. तें सरशीं पुतू लोळून ताज्या फट्यार आयलो. ताका लोळपाची ल्हानपणापासून संवयच आसली. कुश्टान ताका कुशीक धुकलपाक हात मुखार केले आनी इतल्यान पुतून ताका घट्ट वेंग माल्ली. आपणाले जांगेकडेन आंवळून. तो पुराय न्हिदेंत आसलो. न्हिदेंत सपनेल्लो. आनी अकस्मात गात्रांहीण जावन पुतू उदारो पडून आशिल्लो तसो न्हिदलो.

कुश्टाक उगडास जालो पाड्यांच्या बांगरपणांतलो. तेन्ना दोगूय पाडे गवणींतूच

एकामेकांचेर चडटाले. पाडयांच्या बांगरपणांतल्यान तो आपणाल्या जुवानपणांत पावलो. आनी तो आंग काडून कांचवेलो. पुतूचे पिरायेची ताका याद जाली. ताणे हिशोब केलो. पाडयांक हाडून धा वरसां जाल्लीं. तेन्ना पुतू धा वरसांचो आसलो; म्हणचे आतां ताका वीस वरसां जाल्लीं. आपणालें लगीन पिरायेच्या पंदराव्या वरसा जाल्लें हाजो ताका घट्ट उगडास आसलो.

पाडयांक हाडीत पासून ह्या धा वरसांत आपूण ताजेर मात्तूय लक्ष दिवंक पावंक ना हाजी ताका खंत भोगली. ताज्या लगनाची चिंता ताका सतावंक लागली. सव्या वरसा पुतूची आवय ताका सोडून गेल्ली. निमाणें कडेन ती कुरटाक कितें तरी सांगूंक सोदी. पुण तिजी वाचाच धरिल्ली. पुण कुरटाक तिजे नदरेंतल्यान स्पश्ट कळिल्लें. तिका चिंता आसली स वरसांच्या पुतूची. तेन्नाच्यान कुरटान थारायिल्लें. पुतूचो बापूय आपूण आनी पुतूची आवय आपूण. पुण ह्या धा वरसांचो हिशोब करून पळयल्यार पुतू म्हळयार वाऱ्या वयलो रोपो कसो वाडिल्लो. सैमाच्या नेमान तो वाडटालो. पुण नासलें ताका आळें आनी नासलें ताका विल्लें. ताजेकडेन लक्ष दिवपाक पुतूक वेळूच मेळ्ळोना. ताजो सगळो वगत पाडयांची राखण करपांतूच गेलो.

आपणाल्या गुन्यांवाची जाणीव जातकच कुरटाची न्हिदूच गेली. हालींसरा ताका ताजें जाण्टेपण अणभवाक येतालें. आज परत एकदां ताका तें निबरसाणेन जाणवलें. कितलोसोच वेळ उस्वासांबगर तो कांयच करूंक पावलोना.

पुतूचें लगीन तर करपाकूच जाय आसलें. परत एकदां आपणाले बायलेच्यें निमाणें रूप ताज्या दोळयां सामखार आयलें आनी तो न्हिन्नडलो. पुण पुतूचें लगीन कशें करचें हो प्रस्न मात हुमकळत उल्लो. आयिल्ली जोड पोटाखातीर आनी पाडयांखातीर दिसानदीस काबार जाताली. गांठ कांयच नासली. ताजें भानूय कुरटाक नासलें. तेन्ना तें दवरपाक जाय आसलें अशें आज ताका दिसलें.

तेन्ना जोतपणां बरीं मेळटालीं. खंडिताक जोतपण घेतल्यार बरी जोड जाताली. पुण आतां कुरटाचें जाण्टेपण जाल्लें. खंडिताक जोतपण करपाचें उतर करतलो जाल्यार पाडयां आदीं ताका आपणाले शक्तिचो विचार करचो पडटालो. आनी आतां पाडयांचेंय जाण्टेपण जाल्लें. पेंड भड्डो वेळार पडल्यार अशीं तशीं आनीक दोन तीन वरसां ते काडीत आसले. पुण आतां तांच्यो बोरी सामक्यो कळटाल्यो. फाटिचे खुबे वयर आयिल्ले. फाटी वयलीं मुसकां शेंपडयांनी झिडपितना तांच्यो

शेंपड्यो मोटया कश्टान वयर सकयल जातात अशें दिसतालें.

गुपाट काळखांत उजवाडाचें एक किर्ण दिसचें तशें जावन कुश्टाचो चेरो उजळ्ळो. आतां मिर्ग लागतलें आसलें. एका म्हयन्यांत आशाढ स्रावण रसरसतलो आसलो. आनी तीं संद घेवन कुश्टा पाडयांक परतो एकदां तांच्या जाण्टेपणांत तांकां घटमूट करून तन्ने जुवान भासयतलो आसलो. तो चित्तालो तें ताकाय पटनासलें. पुण आपणाल्या पुताच्या परजळीत फुडाराचीं सपनां पळयतना ताका आशिकुशिचें वायट बरें कांयच दिसनासलें. एकदां मनार घेतकच जीव ओतून काम करपाचो ताजो सभाव जागो जालो. मध्यानेर ताका दोळो लागलो.

आशाढांतल्या एका झिळमिळटयार तो उठलो. भायर शियाळ वातावरण आसलें. पुण ताजे मेल्ले कातीक तें शीं बादलेंना. गवणींत दांग घालून ताणें दोगांयचीं बिड्डीं सोडलीं. पोवळो बशिल्लो. शेंपडेक धरून ताणे ताका उबाल्लो. दोगांकूय आमुडले. येदे सकाळीं भायर वचपाक तांच्या जिवार आयलें. तेसरशीं एक शिरट ताणें तांचेर ओडलें. आनी ताजें ताकाच अजाप जालें. हरशीं कोणेनूय बडी उबाल्ल्यार लेगीत ताजें आंग शिरशिरतालें. तो खासा आपूण जावन तांकां मारतालो. पूण तो विचार चड वेळ लेगीत ताज्या मनांत तिगलोना. धुंवटेवरी तो विरून गेलो. आपणाल्या पुताचो फुडार....ताजी संवसारीक जीण ताजे मुखार उबी रावली.

.......पुतूखातीर चेडूं पळोवपाक आपूण परक्या गांवांत गेलां. बऱ्या घराण्याचें, बऱ्या सभावाचें चेडू पसंत केलां. पुतूकय तें मनापासून मानवलां. मागीर रोखडीच दिवाळी जाल्या. व्हंकलकार आनी न्हवरेकार व्हडली दिवाळी जावन तुळशीचें लगीन केन्ना जातलें आनी मागीर पुतूचें लगीन जातलें हाचेकडेन दोळे लावन बसल्यात. तुळशीचें लगीन जातकीच पुतूचें लगीन थाल्लां.... माटोव घातला. सोयरीधायरीं आयल्यांत. धडवत हाडल्या. धडवती भोंवतणी सगळीं जमल्यांत. जेवणावळीक आयदनांकायदनां पुंजायल्यांत. कांडप–बिणप, रांदपसवरप चल्लां....सवो मांडला. मानो बागोवन केळी दोशींवशीं उब्यो आसात. सगळयांच्या हातांत पिंजरीन गुलाबी केल्ल्यो अक्षता आसात. एकेवटेन भटाचो बोवाळ चल्ला, दुसरेवटेन वाजपाचो. न्हवऱ्या व्हंकले मदीं अंतरपाट आसा. तो केन्ना काय कुशीक सरता अशें कुश्टाक जालां. मंगलाश्टकां तारसुरान चलतात आनी लगीन लागलां.......सून घरांत आयल्या. खोंपींत भितेल्लेवटेन

तांणीं संवसार मांडला. भायलेवटेन कुश्टा न्हिदता. उठटा. सगळें खुशालकायेन चल्ला........

चिंततां चिंततां तो भानार आयलो. ताणें पाडयांचेर नदर माल्ली. पांचव्या-चार चरवाच्या कुणग्यांत ते येतिश्ठ चरताले. तांच्यो कुशी दिसानदीस भरून येताल्यो. कोण पाडयांचो पारखुपी आसल्यारूच शिंगां वयल्यान आनी दोळयां-तल्यान तांचें जाण्टेपण पारखितलो आसलो. पुण हेरांच्या नशिबांत नासलें.

आशाढ–स्रावण पाडयांचे कातीर आपणाली कुरू दवरून गेलो. आतां कुश्टा वाट पळयतालो गिरायकांची. आनी एके सांजे दोग मोयर कुश्टाचें घर सोदीत आयले. पाडयांक पळयले आनी कुश्टान उलयिल्ले दरेक मान बागोवन कुश्टाच्या हातार धा धांच्यो कितल्योशोच नोटी दवरून पाडयांक घेवन गेले. नोटी आरत्यो-परत्यो मेजतना ताजो इतलो घुस्पागोंदळ जालो कि, पाडयांचं निमाणें हांबेवप लेगीत तो आयकूंक पावलोना.

कुश्टान मनांत थारयिल्लें तशें त्याच म्हुर्तार पुतूचें लगीन जालें आनी नवें जोडें खोंपींत संवसार थाटून बसलें. कुश्टान पुतूच्या लगनाखातीर जाण्टेपणांत बळयां आंगांत हाडिल्ली शक्त चड फाळ तिगलिना. ताका एकदम खर्शेल्लेवरी जालें. खूब खूब पुरो जाल्लेवरी जालें. एक दोन दिसांनी सावशीत जातलों अशें ताका दिशिल्लें. पुण ताका गूण आयलोना.

ताजे हातपांय मुयेवंक लागले. बावळीं गळसणूंक लागलीं. पांयांत चडून आयिल्लेवरी जावंक लागलें. मदें मदें खोंकलीय सुटूंक लागली. सद्चेसारको तो फांतोडेर उठूंक लागलो. पुण कितें करतलो जाल्यार ताजेकडेन कांयच नासलें. आनी आतां ताका पेलय नासलें. मागीर तो फकत खोंकीत रावचो.

पुतूक तें मानवलेंना. तरी बापूय म्हुण ताणें सहन करचें. पुण सुनेच्यान मात सोंसप जमलेंना. धुसफूस वाडत गेली. आयदनां एकामेकांर आदळूंक लागलीं. घालून पाडून उलोवपां चलपाक लागलीं. सांज-तिनसांजच्या वेळाकाळाचें भान दवरिनासतना बुरशा बुरशा गाळिंनी खेपप चलूंक लागलें. कुश्टा ना म्हळयार धरणेकूच तेंकलेलो. पुण ताजे कान कितें लोखंडाचे नासले. ताका तें सोंसलेंना. एके तिनसांजे ताणें तोंड घातलें.

‘ कोणांक खेपता ? ’

‘ तुका ’

‘ खेपता कित्याक ? नाका जाल्यार वडय मारून. ’

‘ मारून वडोवंक आमी खाटकाचे जातची न्हूं. ’

‘ कोण खाटकाचे जातचो ? ’

‘ पोसलेल्या पाडयांक मारेकाऱ्यांक विकपी तूं खाटिकूच. ’

‘ रांडे ऽऽऽ ’

कुश्टान सोसूंनजो जावन न्हिन्नडत गाळ माल्ली. आनी इतल्यांत पुतू भितरसून बाण कसो भायर आयलो. तो कांय एक उलयलोना. ताजे तांबडेगुंज दोळेच इंगळे कशे रसरसताले. ताणे हांतुणा वयल्या कुश्टाक भुजांक धरून बावलें कसो उखल्लो. वागऱ्याक कोंबलो उखलासून दितात तसो दाराभायर काळखांत वडयलो. फाटोफाट ताजे सुनेन ताज्या हांतुणाची साटली-पोटली भायर मोखली आनी घब्बायंच करून कवडी लावन घेतली.

‘ खाटकाचे जातचो ! ’

कुश्टाक दिसलें, काळखांतूच व्हडल्यान किलांट मारची. ‘ म्हाज्या शिरब्या रे ऽऽ म्हाज्या पोवळया रे ऽऽ ’

✦ ✦ ✦

देंठ

आज सकाळधरयां तें म्हज्या मेजार पडून आसा. आंतेर. घरा सावन आवयन तें धाडून दिलां. हांव आंतेरांच्या तेंपार घरा पावलोंना जाल्यार फटोवंक नाका म्हुण मुजरत तिणें तें धाडलां.

आवयन धाडलां म्हणटकीच तें आमच्या घराकुशिचे आंतेरिचेंच आसपाक जाय. म्हजी आवड तिका जिस्त कळटा. आवय ती आवय.

तें आंतेर घराकुशिचें आंतेरिचें म्हुण ताजेर बरयिल्लें ना. पुण तें आंतेर उलयता.

देडेक मुठिच्या आकारापरस तें व्हड ना. मुळयाइतली बारीक न्हय पुण तशीच देठयेपासून ताजी निमुळसाण आसा. ताज्या आंगार शिपयांयेदीं फुगरटफुगीर धोंगां उदेल्यांत. तातुंतल्यान विटकर तांबुससाण तट्टटून आयल्या.

हात लायल्यार ताजी पेसां जातलीं. साकरेचो ओलो पंक कसो! तेमकांर सारयिल्ल्यो बियो तोंडाक उदक काडटल्यो. जिबेर दवरनाफुडें झेल करयो विरगळटल्यो. आनी कपलाक धवो कुकूम कोरायिल्ल्यो काळ्योकिट्ट बियो वोंठावयल्यान भायर सळकतल्यो. ताजें पिकेपण दाखोवन दिवपाक ताका हातूच लावन अदमासावपाची गरज ना.

हांवेंय ताका हात लावना. हाडून दिल्ल्या मनशान दवल्लेकडेन तें तशेंच आसा. तें खावपाची न्हय, ताका हात लेगीत लावपाची म्हाका वान्सा जायना. सांगूंक नकळों. पुण ताजो देंठ मुळापसून कोंचिल्लो म्हाका निखालस मानवूंक ना.

हें आंतेर घराकुशिचे आंतेरिच्चेंच म्हुण म्हज्याबगर हेर कोणाकूय कशें पटवप? हाचे तोडयेच्या घायाक तो आंतेरिचो देंठ गवाय दीत...सोड.

पुण हे खातीर हांव तें खायना अशें न्हय. दुसऱ्यान हातार दिल्लें आंतेर हांवें केन्नाच खाल्लें ना.

घराकुशिचे आंतेरीकडेन म्हजी इश्टागत पिरायेच्या खंयच्या वरसा जाली ताजो उगडास ना. पुण ती पिराय भुरगेपणांतली. तो म्हयनो भाद्रपत आसूंक जाय. मिर्गाच्या तेंपार हेर झाडांवरीच धेंगाडी आंतेर पालेल्ली.

चवथीआदीं दोन दीस रानांतलीं वोट्टां-बुडटां माडोवन हांवें माटोळे खातीर कांगलांमाट्टां हाडिल्लीं. चवथी पयलीं तर तीं घरांत घेवंक फावनासलीं.

भायर दवरतना नदरेलागीं, कोणाचे नदरेक पडना अशीं आनी वोत बादना अशे तरेन लिपोवपाक जाय आसलीं. तेन्ना याद जाली ती आंतेरिची. एका हातांत ते घोण घेवन आंतेरिच्या खाकोळांत पावसर दोन-तीन खेपे सालीवयल्या शेळयार निसल्लेलों. पोट घश्टून सल्पल्लें.

घोंस आंतेरिचे खांदयेक बांदून दाट पानांची ताळी तांचेर धांपतालों. इतल्यांत नदर पडली ती खांदयेक फुटिल्ल्या फुलांचेर. असलीं फुलां....एके वेगळेच तरेचीं...ताजे आदीं हांवें केन्नाच पळोवंक नासलीं. नाखटांनी दोन कोंचून हांवें तीं तोखेलीं.

हळडुवसार दाट पाकळयो. पाकळयांची दाटसाण काजू बियेच्या दाबयेइतली. नाखूट तोंपल्यार कुडके जायत इतली कंवळीक. ना वास. चवथी दिसा गणपतीच्या मखराक एके हारीन उब्यो करून सजयल्यार....पयलीं घरा व्हरून दाखयल्यार... पानांत लिपून बशिल्ले ते नागले हांव किरमुवपाचोंच. पुण तातुंतल्यान फायचीं आंतेरां जातलीं हाजी म्हाका अचकीत जाणीव जाली. आनी म्हज्या शाणेपणाचेर हांवूच खोशी जालों. आंतेरिचे खांदये कणकणीं नाखांतले नथीवरी आंतेरां लोंबतात अशें म्हाका दिसपाक लागलें.

पुण ताका दोन-तीन म्हयने गेले. मदल्या काळांत हांवें आंतेरिच्या मुळांत आतरो पयरो चुकयलोना. म्हाकाच तो चुकोवंक जालोना. त्या तेंपार आमच्या घराकुशिच्यान कोणूय तिश्टत गेल्लो म्हाका सोंसलोना. कोणेंनूय चुकून लेगीत वयर पळयिल्लें म्हाका निखालस मानवलेंना. कोणाचेंय मुद्दम लक्ष वचत म्हुण मुद्दम आंतेरीर धेंप मारपाची कूय दामून धल्ली.

आडवण

सदचे सारकीं हांव माळयेचीं सोपाणां चडटालों. हरशीं केन्ना हांव आशिकुशीक पळयना. फकत वयर माळयेर सदानंदबाब आसा काय ना तें अदमासाववपाक कोनशाक व्हाणांचे सुवातेर नदर मारतां. कित्याक कोण जाणां, आज म्हजी नदर कुशिच्या मान्न्यांत पडली आनी खीणभर सोंपणार दवरिल्लें पावल तशेंच थिरावन उल्लें.

मान्न्यांत आयदनां घांसता ती वावराडी हें कळपाक वगत लागलोना. पुण तिका खंय तरी केन्नातरी पळयिल्लें सारकें दिसलें. हयच. खंयतरी लागसून. सामकें लागसून.

सोपाणां चडटना पावलांचो क्रम आपशींच चुकलो. मनांतलें येवजुपय घुस्पलें. सामकें माथ्यांतली जटूशें.

‘ हे बाब निळकंठ नायक. तरणे कथाकार.’ सदानंदबाबान सामखार बशिल्ल्या मनशा कडेन म्हजी वळख करून दिली. कदेलार बसून हांवें तिरशे नदरेन म्हज्या मुखावयल्या अनवळख्याक पळयलो. सदानंदबाबान ताजीय वळख करून दिली. तो साइत्यीक नासलो, पुण साइत्याचो व्हड मोगी. ताणें म्हज्यो बऱ्योच कथा वाचिल्ल्यो खंय. त्यो ताका मानवल्ल्यो म्हणपाचें ताज्या मुखावयल्यान हांवें पारखिलें. म्हाका मेळून ताका जबर खोशी जाल्या हें ताजे नदरे वयल्यान स्पश्ट कळटालें.

सदानंदबाब उलयतना मदींच थांबताले तेन्ना अचकीत आवाजाची तार तुटिल्ले

भशेंन जाताली. खीणभर शांतताय फांकताली. ना म्हणपाक सकयल मान्न्यांत वावराडी आयदनां घासतना ताचो ‘ खर्र खर्र खर्र खर्र ’ आवाज सोपाणां चडून वयर आयिल्ल्या सारको येतालो.

‘ खेडयांतलो आख्खो वांटार हांणी यशस्वी रितीन साइत्यांत उबो केला. ते राखणे....तीं गोरवां....त्याच विशया वयले तांचे कथेक....’ सदानंदबाबांच्या उलोवण्याचेर म्हजें लक्षूच नासलें. न्हय, अशी म्हजी केन्नाय तुस्त....तोखणाय चल्ली म्हणटकच हांव म्हजे तोखणाये परस तोखणाय करपी आनी आयकुपी हांकांच बारिकसाणेन तेळटां. संवयच जाल्ली म्हाका तशी. आतांय म्हजो तोच उद्येग चलिल्लो. पुण अचकीत सदानंदबाबाल्या त्या वाक्यार म्हजें लक्ष गेलें. न्हय, हांव तें स्पश्ट तरेन आयकूंक पावलों....‘ ते राखणे....तीं गोरवां....’

घडये त्या वाक्या सरशीं सकयल मान्न्यांत जावपी आयदनांचो ‘ खर्र खर्र ’ आवाज अचकीत थांबलो म्हुण जावंये. आवाज थांबलो खरो, पुण म्हज्या कानांत खंय तरी पयसुल्ल्यान आयिल्लेवरी घुमत रावलो. दोंगरावयले दोंडीत राखण्याची कुंकार घुमता तशी. त्या आवाजाच्या ल्हारां वांगडा म्हजें मन पयस....सदानंदबाबाल्या घरा भायर....पणजी हुपून म्हज्या खेडयागांवांत पावलें.

● ●

म्हजें राखणेंपण म्हाका याद जालें. पंदरा वरसां आदिंचें. हांव णव वरसांचो आसतनाचें. सामकें जिवें तट्टटीत. आतांच खुंटून हाडिल्ले पत्रेवरी.

रानांतल्या पाचव्याचार रुखा सारक्यो त्यो यादी आपणाले शेंडे फुलारून रसरसल्यो. झिली झोपांतल्यान माग काडीत पावलांवाट मेकळी जाली. झोंपांक आंगां घश्टून मुसकां फापडीत शेपडयो फुलोवन म्हजी गोरवां चौखुल्लीं.

तांचे फाटल्यान धांवतां धांवतां म्हजें खोमीस कणेरीक फारावलें. चर्र करून फाळोय गेलो. कणेरीक गाळ मारूंक तोंड उकतें केल्लें इतल्यांत पांयांत काणणिचो कांटो कुच्च करून सूय कसो तोंपलो. कांटो काडूंक ओणंव घातलो तशी काश्टेची फाटली गांठूच सुटली.

—पाड पडों !

कोणांक गाळ माल्ली तें म्हाकांय कळ्ळेंना. पुण गाळ कोणाकूय जावं. शालूक

मात न्हय. करशीच न्हय.

उ ऽ ऽ हू.

शालूक कुंकार माल्ली. हरशीं राखणे जाल्यार गाळीक गाळ तशी कुंकारेक कुंकार दितात. पुण शालू राखणें जावन कुंकारेक कुंकार केन्नाच दिना. तें बेश्टी जाप दिता. कुंकार ताका जमना म्हुण जांवये वा ताका मानवना म्हुण जांवये. कारण दोंगरार चडपी राखण्यांक हांवें व्हडान कुंकार घातल्यार तें म्हणटा :

‘ तुजो ताळो पडटलो. येद्यान कित्याक घालता ? ’

‘ हेज्या परस व्हडान घालूंक जाणां. ’

‘ पुण घालची न्हू. ’

शालून कुंकारेक जाप दिली ना. म्हजे आदीं तें दोंगरा वयल्या सरयांत पावंक ना जावंक जाय. पुण ताजे यादीन पायांचे सणसण खीणभर ना जांले. पांचवेंचार सैम पळोवन मनाक खोल खंय तरी थंड किरांव दिसता ते भाशेन जालें.

सरयांत पावलों तेन्ना सगळे राखणे गोरवांक घेवन पाविल्ले. कुश्टा सदचेवरी माथ्याक फातराचें उशें करून ताजेर फटें पातळावन लवंडलेलो. येसो कड्डाच्यो काडयो ओड्डून गोप विणपाच्या वावरांत गुथिल्लो. शिवा पिटकोळेचीं फळां चोखूंक झोपां माड्डितालो. आनी बाकिचे कोयण्यांबालांनी खेळपाचे तयारेक लागिल्ले. एकलो हूर खणटालो. एकलो वडाच्या पाळाचो धडो करून रजणिचीं तटास बालां तासतालो. एकलो खोलतेक तोंक काडटालो. उरिल्ले गडी घालताले, गडी वांट्टाले.

‘ मात मात हुरयो. ’

‘ मीठ घालून चिरयो. ’

‘ कोणांक पणजे काय गांव ? ’

‘ पणजे बरी. सद्दां शिलीम पळोवपाक. ’

‘ निळू येतारे ? ’

‘ कोंयडयां बालांनी खेळपाक. ’

‘ तेका कित्याक आपयता ? तेज्या शालू बराबर कोण खेयटलो ? ’

‘ शेंटां फुटपाचीं जालीं तुकां आनी चेडवां वांगडा खेयटा ? ’

‘ बायजुंवां ! ’

‘ हो चेडूं बीन न्हू मरे ? ’

‘ निळूची निळी ! ’

‘ कशें कयटलें ? ’

‘ काश्टी सोडून पळोवया. ’

‘ सोडपाची कित्याक ! सदांच सुटलेली आसता. ’

‘ ए, निळो धांवता कित्याक ? ’

‘ चल, लीप वचून शालूच्या घागऱ्यापोंदा. ’

‘ निळूच्या गोरवांचें पद म्हणा रे ’

‘ निळूची गोरवां गेलीं आडवणांक-आडवणांक. ’

‘ दोंगर येयलो चंवरणांक-चंवरणांक. ’

राखण्यांनी कितलोय तिडायलो तरी म्हाका वायट दिसलें तें खीणभरूच. इतलें म्हणसर शालू आपणाल्या गोरवांक घेवन सरयांत पावलें. आमचीं पावलां आपसूक आमचे सद्‌चे बसपाचे सुवाते वशीन वळ्ळीं.

‘ राखण्यांचें तूं वायट धरूं नाका. ’

‘ कित्याक ? ’

‘ कावळयाच्या शिरापांनी गायो मरनात. ’

परतें ताणें म्हाका विस्कटावन सांगलें. बेस बरो अर्थ कळटकच म्हाका त्या राखण्याचो किंवाटो आयलो. पुण एक दुबाब उरिल्लो. केन्नातरी विचारीन दिशिल्लें. न्हय, राखणे तें पद गावन चाळोवपाक लागत पासून.

‘ निळूचीं गोरवां गेलीं आडवणांक–आडवणांक. ’

‘ दोंगर आयलो चंवरणांक–चंवरणांक. ’

‘ तेजी एक काणी आसा. ’

‘ कसली ? ’

‘ त्या गिताची. त्या गितांत तुजें नांव बेश्टेच गुंथतात ते. ’

‘ कित्याक ? ’

‘ कोणाचेंय नांव घातल्यार जाता तितूंत. पुण आडवणांक गोरवां वयता तेन्ना खरें. ’

‘ म्हाका समजुंना. ’

‘ हो आमचो दोंगर पळय, केन्नाच रसरसून चंवरना. तेज्या माथ्यार फातर आनी गुंडे. मळां उगडीं. सरयीं नागडीं. ’

‘ मागीर ? ’

‘ हो दोंगर चंवरतलो जाल्यार एक गजाल घडपाक जाय. ’

‘ कसली ? ’

‘ कोणालीं तरी गोरवां त्या दोंगरा पयसुल्ल्या आडवणांत वचपाक जाय. ’

‘ त्या आडवणांत ? इतलें पयस ? म्हजी कुंकार लेगीत पावचिना.

‘ त्या आडवणांत गेल्लीं गोरवां नदरे पैलाडी पावतात. परत केन्नाच येयनात. आनी मागीर दोंगर चंवरता. ’

म्हज्या आंगांत शिरशिरी उठली. कवडयाचो पोर कसो हांव आंग कवळून बसलों. नदर पयस त्या आडवणां कडेन लावन.

‘ तूं भियेवं नाकां. गोरवां आपशींच थंय वचना. अजून कोणालीं वचों ना. तुगेलींय वयचीं ना. ’

‘ तुगेलींय वयचीं ना. ’

‘ ना. ’

हांव धादोसलों. म्हजीं वचूंक फावना तशी शालूचींय वचूंक फावना अशें म्हाका दिसलें. सामकें मनापासून.

पुण अशें जाल्यार दोंगर कसो चंवरतलो ? ह्या प्रस्नाची जाप म्हजे कडेनूय नासली. म्हाका दिसलें, तो एक प्रस्न आसा; फकत प्रस्न. ताका जापूच ना. मळबांतलें जोगूल शेणाचे गायरींत पडल्यार भांगर जाता खंय ! पुण केन्ना खंय पडिल्लें आयकूंक ना. अशेंच तरेची ही एक गजाल. अश्यो कितल्योश्योच गजाली म्हज्या दोळयां सामखार एके हारीन उब्यो रावल्यो. आनी मनाची सामकी खात्री पटली. गोरवां आडवणांक वचना. केन्नाच ना.

आनी हांव हांसलों. खूब मेकळो हांसलों.

‘ तूं हांसतकूच म्हाका आमच्या दारांतले सदाफुलिचो उगडास येता ! ’

‘ कसो ? ’

‘ तुजें हांशें तशें. निळशें. सदाफुली भाशेन. ’

‘ तेच खातीर म्हाजें नांव निळू दिसता ! ’

‘ निळू न्हू, निळकंठ. ’

‘ म्हाका निळो कोर आवडटा. ’

‘ म्हाकाय. ’

‘ कित्याक ? ’

‘ तुका आवडटा म्हणोन. ’

‘ मागीर तूं निळया कोराचो घागरो आनी तसल्याच कोराचो पोलको कित्याक शिंवना ? ’

‘ हांव शिंवतलें पुण म्हाका न्हू; म्हाज्या... ’

‘ तूं कित्याक शिंवना ? ’

‘ आं ! ’

‘ कित्याक ? ’

‘ बेश्टेंच. ’

खरें म्हळयार म्हज्या प्रस्नाक शालूकडेन जाप आसली. म्हाकाय ती खूब उसरां कळ्ळी.

शालू भटागेर गोरवां राखोंक आसा. म्हज्या सारकें तें आपणालीं खाशेलीं गोरवां राखिना; भटाल्या भुरग्यांबाळांनी वापरून पोन्नी झिरझिरीत जाल्ली मुस्तायकीच शालूक घालची पडटा. ताजो आवय बापूय खंयचो कितें - कात हांव नेणां. पुण आमच्या गांवचो न्हय इतलें हांव जाणां.

म्हयन्यामाल ताजे राखणेचे पयशे आवयबापूय कोणतरी व्हरूंक येता तितलें म्हाका ताणेंच केन्नातरी सांगिल्लें. मात राखणे हाजे परस कितें कितें विपरितूच उलयतात. कोण म्हणटा, शालूक भटान विकतें घेतलां. कोण म्हणटा, ताका ताज्या बापायन घाणांक दवल्लां. पुण हांवें कोण्णाच्या उलोवपाचेर केन्नः कुस्कुटायेदो लेगीत विस्वास दवल्लोना. कित्याक, भटान विकतें घेवपाक चवदा पंदरा वरसांचें शालू म्हळयार गवणींतलें गोरूं न्हय आनी घाणांक दवरूंक तें मान्न्यांतलें आदयन न्हय इतलें हांव जाणां आसलों. शालूचे बाबतींत हांवें सत मानलें तें शालूचें आनी शालूचेंच.

हांवें अशें कितेंय विचारतकूच शालू येवजणेंत पड. आतांय तशेंच जालें. मागीर एका पालेल्ल्या झाडार नदर थिरावन ताणें म्हळें :

‘ तूं सदांच गोरवां राखों नाकां. ’

‘ कित्याक ? ’

‘ तूं शाळा शीक. ’

‘ आनी कितें करूं ? ’

‘ मोट्टो जा. ’

‘ हांव शाळेंत गेल्यार गोरवांनी कसो येतलों ? ’

‘ नाका येवंक. ’

‘ तुका मेळूंक ? ’

‘ शिकपा परस तें व्हड न्हूं. ’

‘ तूं कित्याक शिकना तर ? ’

शालू कडेन ह्या प्रस्नाक जाप नासली. जाप म्हाकाच खबर आसली. पुण आतांय ती म्हाका उसरां कळ्ळी. ताज्या आवय बापायन तर ताका राखणेपण करून जोडीक लायिल्लें. तें कशें शिकतलें आसलें ? हांव गळीत जाल्लेवरी जालों. शालूच्या काळजाक घाय जालो म्हुण न्हिन्नळ्ळों–सामको काळजांत सावन.

‘ पांय कित्याक झिडपिता ? ’

‘ कांटो तोपलो सक्काळीं. ’

‘ पळोवया. ’

म्हजो पांय उबारून ताणें अचळय आपणाले मांडयेर घेतलो. तळवो घांगऱ्यान पुसलो. उजव्या हाताच्या पांचय बोटांनी सांसपिलो. म्हाका खातकुतल्यो जाल्यो. तशें तें हांसलें. ताज्या हांशा वांगडा थंडशितळ वाऱ्याचो एक झोत आयिल्लेवरी जालो. सांसपितां सांसपितां ताच्या बोटाक कांटो होलमलो. ओणव घालून ताणें कांटो पळयलो. कोचून काडूंक मेळनासलो. सामको भितर मोडिल्लो. ताणें आपणाल्या बोटांक नुथू लावन तळवो बोटांनी घांसलो आनी कांटो मोडिल्ली सुवात निवळ केली.

‘ कसो काडटलें ? ’

‘ आलफिनेतीन. ’

बशिल्लेकडेन सारकें जावन ताणें पोलक्याक बुतांवा वांटयाची लायिल्ली एक आलफिनेत सोडली. तेसरशीं ताजें हड्डें उकतें पडलें; ताणें ओणव घातलो तशें सामकेंच. पोलक्याचें ताका भानूच नासलें. आलफिनेतिच्या तोंकार ताजी सगळी शक्त आनी मन एकठावल्लें.

ओणव घालून ताजी मान वळ्ळी ना, पुण म्हजी वळ्ळी. वरशें तोंड करून हांवें मान सारकी केली. सुर्या माथ्यार आयिल्लो.

‘ हांव शिकून मोट्टो जातकीच तूं म्हाका मेळटलें ? ’ व्हदळच्या प्रस्नान

म्हजी फाट सोडूंक नासली.

‘ ना. ’

‘ कित्याक ? ’

‘ तूं मोट्टो जातकीच हांव तुकां मेळ्ळयार लोक तुकां हांसतलो. ’

‘ कित्याक ? ’

‘ तूं मोटो मनीस जावन ल्हान मनशांक मेळटा म्हणोन. ’

‘ आतां कित्याक हांसना ? ’

‘ आतां तूं ल्हान आसा. ’

‘ पुण हांव तुकां मेळटलोंच. ’

‘ खंय ? ’

‘ तूं आसता थंय. ’

‘ पुण हांव तुका मेळचेंना. ’

‘ खंय ? ’

‘ खंयच. तूं आसता थंय. ’

‘ अं...’

‘ चल, काडलो कांटो. ’

‘ पुण सणसण वचोंना. ’

‘ वयतले, कांय वेळान. ’

मागीर कांय वगत दोगांय वग्गी रावलीं. सामकीं वग्गी. हांवूय चिंततालों. तेंवूय येवजणेंत आसलें. मदीं शांतताय. बोवाळ आयकूंक येतालो फकत कोयण्या–बालांनी खेळपी राखण्यांचो.

‘ खोले ? ’

‘ खोल्ले....’

‘ बाल शेणलें....कितें करूं ? ’

‘ दुसरें घेवन खेळ....खेळ सोडूं नाकां. ’

● ●

आमची दोगांयची तीच निमाणी भेट. धाव्या वरसा बापायन म्हाका शाळेंत

घातलो. विसाव्या वरसा हांव मॅट्रीक जालों. फुडें कॉलेजचें शिकप करपाक पणजे आयलों. थंयच रावलों आनी एकदीस पणजेचोच जालों.

साइत्याची ओड. बरोवपाची उमेद. गांवांत अणभवल्ली जीण. सैमीक कशें सगळें आपसूक जुळून आयलें. दोंगरावयल्यान व्हांवपी व्हाळ निमाणेकडेन न्हंयेक मेळटा तशें साइत्य निर्मणेचे जोड प्रवाह एकठांय येवन साइत्य निर्मिती जाली. हांवें फकत उतरांची सांगड घालून दिली इतलेंच.

सदानंदबाब म्हजी तुस्त करून साअित्याच्या वेगळया मळार पाविल्लो.' अनुभूति आणि साइत्य निर्मणी ' अशे तरेच्या एका गहन विशयाचेर तो उलयतालो. आनी सदानंदबाबान आतां म्हाकाच आपणालें लक्ष्य केल्लें. म्हजेकडेन म्हजें रुपडें केन्ना सुटत म्हुण सांगूंक येना. खंयच्याय एका घाळ खिणाक तें गळसणूं येता. आनी आतांय तें गळसणलां.

' शालू ऽ ऽ '

हांवें म्हजेपरी आड्डून म्हळें. पुण तो आवाज कोणेंतरी मोटया प्रयासान दामून धरिल्लेवरी जावन भायर सुटलो. म्हज्या उल्याक आनी ताणें म्हाका पळोवपाक वांगडाच गांठ पडली. ताज्या हाताक गळसणी लागली. हातांत, तायटार, मनगटार पेलिल्लीं आयदनां सुट्टाशीं जालीं. पुण ताणें सांवल्लीं. आयदनां पडलीं नात. पुण तांचो आवाज जमनीर पडून जावंचे परस एकामेकांर आदळून चड जालो. इतलो कि, हांवें मारिल्लो उलो खंयच्या आयदनाच्या आवाजांत विरून गेल्लो तें कोणाकूच कळ्ळें ना.

इतल्या बोवाळांत तें आयलें तशें बेगिबेगीन परतलें.

ताका परतो उलो मारपाचें भानूच म्हाका उल्लें ना; न्हय तशी संदूच ताणें दवल्लिना. म्हाका सदानंदबाबाक म्हणीन दिशिल्लें. पुण हांवें कांय म्हळें ना. कोणें म्हाका विचाल्लेंना.

दुसऱ्या दिसा म्हजें कांय काम नासुनय हांव सदानंदबाबांगेर गेलों. फकत शालूक मेळपाक. ताका सांगपाक—' हांव मोटो जालां. निदान तुजे कल्पने परस तरी खूब मोटो जालां; पुण तुजे मुखार हांव भुरगेपणांतलो निळू—न्हय निळकंठच आसां. '

कालच्या सारकें तें मान्न्यांत नासलें. हांवें सदानंदबाबाक अनमनासतना सरळ विचाल्लें :

‘ तुमची वावराडी शालू खंय ? म्हाका ताका मेळूंक जाय. ’

सदानंदबाबाक म्हज्या प्रस्नाचें अजाप जालें आनी तो गोंदळानय पडलो.

‘ सांगूंक नकळों. आयज आयलेंना. सांगून धाडलां खंय ह्यानफुडें पावचेंना म्हुण. पंदरा दिसांचो पगार सांडून गेलां. ताज्या भुरग्याक जाय म्हुण हें निळें लुगट हाडून म्हजे बायलेकडेन दिल्लें, खोमशी शिवपाक. शिंविल्ली तिवूय गेलें सांडून. ’

ती निळया कोराची खोमशी पळोवन म्हाका दिसलें, आंग आंवळून घेवंचें आनी चिरंगटून ते खोमशेंत रिगचें.

सदानंदबाब कितें कितें सांगत राविल्लो. ताच्या उतरांचो सार हांवें इतलोच काडलो.

त्या आडवणांत गेल्लीं गोरवां नदरे पैलाडीं पावतात. परत केन्नाच येनात. आनी मागीर दोंगर चंवरता.

* * *

पुंडलीक नायकालीं हेर पुस्तिकां

१. बांबर [नवलिका]
२. अच्छेव [नवलकथा]
३. खणखण माती [खेळ]
४. गा आमी राखणे [कविता]
५. रानसुंदरी [लोकनाटच]
६. गांवधनी गांवकार [एकांकी]

सेवा समिती प्रकाशन

पुंडलिकाच्यो कथा वाचतकूच तो परिपक्व बुद्दिचो, मॅच्युरिटी आशिल्लो बरपी अशेंच मत्त जाता. ताचें मन भोव संस्कारी. तें उतरा कणकणीं उकतें जाता. ताच्या कथांतल्यान जे गाढ संस्कार परमळून पातळटात ते ताका खंय मेळ्ळे, कशे मेळ्ळे, हो प्रस्न ताच्यो कथा वाचतकच म्हज्या मुखार उब्रो रावता....

पुंडलिकाचे प्रतिभेचें वैशिश्टय म्हळयार ताची आगळी वेगळी मुळावी नदर. ही नदर जंय पडटा तो आंवाट उलोवंक लागता. झाडां-पेडां किटकिटूंक लागतात. तरेक तरा रंगांनी आनी सुरांनी सैम नाचूंक लागता. आनी एका नव्या तेजाचो शिंवर सगळे कडेन पडटा. मारूतीन खंय जल्माक येना फुडें सुर्याचेर जेप घेतिल्ली. तीच गत्त पुंडलिकाचे नदरेची. ती पोन्न्यांत नवें सोदता. नव्याक नवो अर्थ आनी आशय दिता.

पुंडलिकाच्यो ह्यो कथा म्हळयार ताणें कोंकणीक ओंपिल्ली तोला-मोलाची एक माळ. कोंकणी सरस्पतीन ती आपल्या गळयांत अभिमानान घालची इतली सुंदर.